

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВНЗ «УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Гуманітарний факультет
Кафедра нової і новітньої історії України

«Козацькі державні утворення та військові формування на Кубані і Дону в
1919–1920 рр.»

Студента V курсу:

групи(ГІС17/М)

Фітя Максима-Теодора Романовича

Науковий керівник:

Доктор іст. наук, професор

Задунайський Вадим Васильович

Львів 2018

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НА КУБАНІ ТА ДОНУ.....	14
1.1 Кубанський Край.....	14
1.2 Всевелике Військо Донське.....	29
РОЗДІЛ ІІ ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО НА ДОНУ ТА КУБАНІ.....	39
2.1 Донська армія.....	39
2.2 Козацькі формування на Кубані.....	56
ВИСНОВКИ.....	69
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	72
ДОДАТКИ.....	83

ВСТУП

Актуальність дослідження. Всебічний огляд подій революційної доби початку ХХ ст. на Дону та Кубані вимагає аналізу особливостей державного та військового будівництва, здійсненого представниками місцевої козацької верстви. Ці процеси мали не тільки спільні риси, але й відмінності, на що вплинуло багато факторів.

Серед них певне значення відіграло й українське коріння більшості кубанських козаків, та збереження досвіду традиційного запорізького народоправства, що є додатковим аргументом актуальності цього дослідження.

В силу суспільно-політичних особливостей на початку більшовицького перевороту, більшість козаків дотримувалися нейтралітету, але за підсумком реалізації більшовицьких гасел донські козаки стали на захист своєї області, що супроводжувалося й творенням основ держави та нової військової системи. Тоді ж кубанські козаки теж виступили проти зазіхань більшовиків, що супроводжувалося становленням відповідної держави та початками творення військових формувань.

Донські й кубанські козаки отримали свій унікальний досвід політичного будівництва власних держав, що враховував специфіку їх ментальності і реалій тих часів. Тож їх підходи до творення держави не тільки мали подібні риси, але й різнилися.

Схожа ситуація виявилася і під час військового будівництва. Кубань і Дон в цей період створювали власні сили, виходячи з кількості та складу військ, успадкованих після Першої світової війни, та враховуючи свій особливий військовий досвід. Тож таке дослідження потребує належного

аналізу та порівняння дій козацтва Дону та Кубані у зазначених царинах і є доволі актуальним та слушним.

Окремо можна наголосити на актуальності такого дослідження у контексті подій, що розгортаються на Сході України впродовж 2014-2018 рр. Мається на увазі урахування досвіду Донського і Кубанського козацтва щодо боротьби проти більшовицької навали та невдалих спроб уникання проблем внутрішньої конфронтації між регіонами та політичними силами.

Метою магістерської роботи є дослідження становлення та діяльності козацьких державних утворень та військових формувань на Доні і Кубані в 1919 – 1920 рр.

Для досягнення вище згаданої мети необхідно виконати такі **дослідницькі завдання**:

- виявити подібні підходи та відмінності у державному устрої;
- проаналізувати політичні прерогативи козацького проводу;
- розкрити особливості творення та розвитку козацьких військових систем Дону і Кубані;
- виявити рівень боєздатності козацьких формувань та їх відмінності.

Об'єктом дослідження є військово-політична ситуація на Кубані і Доні в 1919 – 1920 рр.

Предметом дослідження є процес розвитку та діяльності козацьких державних утворень та збройних формувань на Доні і Кубані в 1919 – 1920 рр.

Хронологічні межі роботи охоплюють період 1919 – 1920 року. Нижня межа обумовлюється підпорядкуванням Донської армії проводу Збройних Сил Півдня Росії (ЗСПР) на чолі з генералом А.І.Денікіним, що супроводжувалося відставкою Військового Отамана П.М.Краснова та

наростанням конфронтації між Кубанським Краєм і ЗСПР. Верхня межа обумовлена, повним захопленням Дону більшовиками та капітуляцією Кубанської армії весною 1920 р.

Територіальні межі дослідження охоплюють землі Дону (Область Війська Донського) і Кубані (Кубанська область), що входили до складу колишньої Російської імперії.

Методологічну основу даної праці становить системний підхід. Він полягатиме у певній системності аналізу процесів творення державної системи та військової структури на Дону та Кубані, щоб уникнути певних розривів між подіями та їх наслідками. Також варто розвиток державотворення подавати у певній системності та комплексності, розуміючи взаємозалежність політичного устрою та військової організації тощо. До того ж, самі Донське та Кубанське козацтва варто аналізувати як цілісні системи.

Під час дослідження було використано такі методи: порівняльний, проблемно-хронологічний, описовий та класифікації. Так порівняльний метод дозволив мені виявити не тільки спільні й відмінні риси становлення нових козацьких державних утворень і військових формувань в досліджуваній період, але й їх своєрідну «оригінальність», що виявляла й відмінну спадщину. Особливо помітним це було на прикладі «чорноморців», які домінували в Кубанському козацтві. Був він доречним і під час вияву особливостей функціонування Дону і Кубані, адже між ними були відмінності як у військовій, так і політичній ситуації.

З допомогою описового методу я зміг оглянути і описати основні аспекти проблеми дослідження, що стосуються державного устрою та військової структури на Кубані та Дону.

За допомогою проблемно-хронологічного методу я визначив складові основної проблеми дослідження у хронологічній послідовності, а також окреслив хронологічні межі роботи.

Метод класифікації допоміг класифікувати кубанський і донський досвіди державно-політичного і військового будівництва в якості окремого явища революційної доби.

Щодо загального дисциплінарного спрямування дослідження, то тут буде використано суміш військово-політичної та певною мірою соціальної історії, оскільки у своїй роботі я зачіпатиму те, як війна впливала на цивільне населення і його ставлення до більшовиків і білогвардійців.

Також слушним стало використання методики аналізу мемуарів, запропонованої у працях Казьмірчук Марії «Джерела особового походження», та Любовець Надії «Вивчення мемуарів як історичного і біографічного джерела: до історіографії проблеми»¹. Завдяки цьому вдалося краще опрацювати мемуари учасників революції та Громадянської війни, використані у моєму дослідженні.

Зокрема з праці Казьмірчук М. було корисним дізнатись про загальні принципи та методи внутрішньої та зовнішньої критики мемуарів, тобто розглядати їх більш детально й критично. Щодо праці Любовець Н., то корисним є її трактування щодо суб'єктивності джерел і водночас їх важливість як джерела особистісного характеру. Тобто застосовуючи ці підходи до аналізу мемуарів учасників тих подій можна з'ясувати рівень достовірності наведених фактів і трактовок подій авторами, що є дуже важливим для мого дослідження.

¹ Казьмірчук М. Джерела особового походження: Підручник/ Казьмірчук Марія. – К.: Логос, 2010 – С. 242; Любовець Н. Вивчення мемуарів як історичного і біографічного джерела: до історіографії проблеми. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/ub/2010_7/p05.pdf ;

Історіографія проблеми. Історією Кубанського козацького війська та Війська Донського в час революції 1917-1920 рр. займаються науковці впродовж тривалого часу.

Окреме місце в історіографії займають праці радянських дослідників, підходи яких залежали від комуністичної ідеології та впливу певної групи радянських діячів. Так, в середині 20-х років ХХ століття тиск ідеології ще дозволяв уникати повної фальсифікації подій революційної доби. Прикладом є книга «Стратегический очерк гражданской войны»² Какуріна Н.Є. У цій праці автор намагається дати вичерпну інформацію про Громадянську війну, однак оцінки дає зі сторони більшовиків. Змістовний аналіз одного з важливих епізодів Громадянської війни можна знайти і в праці Римшана М.³ Ситуація змінилася з приходом до влади І.Сталіна. Тому у 30-х роках ХХ століття підходи і трактовки подій революції та Громадянської війни у працях радянських дослідників є дуже заідеологізованими і базуються на пріоритетах комуністичної доктрини «сталінського» взірця. Прикладом цього є п'ятитомна праця «История гражданской войны в СССР»⁴. За таких

² Какурин Н.Е. Стратегический очерк гражданской войны. — М.-Л.: Воениздат. 1926. — 160 с. ≡ Репринт: Военная история гражданской войны в России 1918-1920 гг., М.: «Евролинц», 2004 по изданию Л.: «Печатный двор», 1929. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://militera.lib.ru/science/kakurin_ne/index.html

³ Римшан М. Рейд Мамонтова. Август—сентябрь 1919. М., 1926.

⁴ История гражданской войны в СССР: в 5 томах. —

Т. 1. Подготовка великой пролетарской революции. (От начала войны до начала октября 1917 г.) / Под редакцией: М. Горького, В. Молотова, К. Ворошилова, С. Кирова, А. Жданова, А. Бубнова, Я. Гамарника, И. Сталина. Составители тома: Берман Я. Л., Быстрянский В. А., Горький М., Диманштейн С. М., Долецкий Я. Г., Крицман Л. Н., Крыленко Н. В., Кубанин М. И., Мануильский Д. З., Минц И. И., Милютин В. П., Пятницкий О. А., Раскольников Ф. Ф., Стецкий А. И., Таль Б. М., Товстуха И. П., Угаров А. И., Эйдеман Н. П. — М.: Огиз (Государственное издательство «История гражданской войны»), 1935. — 350 с. ;

Т. 1. Подготовка великой пролетарской революции. (От начала войны до начала октября 1917 г.) — 2 изд. / Под редакцией: М. Горького, В. Молотова, К. Ворошилова, С. Кирова, А. Жданова, А. Бубнова, Я. Гамарника, И. Сталина. Составители тома: Берман Я. Л., Быстрянский В. А., Горький М., Диманштейн С. М., Долецкий Я. Г., Крицман Л. Н., Крыленко Н. В., Кубанин М. И., Мануильский Д. З., Минц И. И., Милютин В. П., Пятницкий О. А., Раскольников Ф. Ф., Стецкий А. И., Таль Б. М., Товстуха И. П., Угаров А. И., Эйдеман Н. П. — М.: Огиз, 1936. ;

Т. 2. Великая пролетарская революция (Октябрь — ноябрь 1917 года) / Под редакцией: М. Горького, В. Молотова, К. Ворошилова, С. Кирова, А. Жданова, И. Сталина. Составители тома: Александров Г. Ф., Минц И. И., Поспелов П. Н., Ярославский Ем., Генкина Э. Б., Городецкий Е. Н., Разгон И. М., Товстуха И. П. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1943. — 656 с. ;

Т. 3. Упрочение советской власти. Начало иностранной военной интервенции и гражданской войны. (Ноябрь 1917 г. — март 1919 г.) / Ред. комиссия тома: Найда С. Ф., Обичкин Г. Д., Петров Ю. П., Стручков А. А., Шатагин Н. И. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. — 678 с. ;

Т. 4. Решающие победы Красной Армии над объединенными силами Антанты и внутренней контрреволюции. (март 1919 г. — февраль 1920 г.) / Ред. комиссия тома: Найда С. Ф., Обичкин Г. Д., Петров

пріоритетів тут відсутній аналіз козацького державотворення на Дону та Кубані, який подається тільки у контексті боротьби з контрреволюцією.

Не варто й оминати праці білогвардійського дослідника В. В. Богачева⁵, оскільки вона дозволила краще зрозуміти соціальну складову на Дону. Соціальну складову в даному випадку оминати ніяк не можна, оскільки саме в ній є пояснення того, чому з ВВД та ККВ люди переходили на бік більшовиків.

Зовсім інші підходи помічаємо в сучасній історіографії, котра на відміну від радянської історіографії уникає ідеологічних упереджень. Серед сучасних дослідників треба виділити тих, які вивчають загальні події революції і Громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії. Одним з них є Володихін Д., який намагається показати Громадянську війну як трагедію і катастрофу для всіх народів, при цьому подаючи різні свідчення і документи тих часів⁶.

Не варто й оминати роботу Кульчицького С. «Російська революція 1917 року: новий погляд»⁷ та колективну працю. «Нариси історії української революції 1917–1921 років»⁸. Де проаналізовано події революції та Громадянської війни у контексті новітніх досліджень українських вчених.

Ю. П., Стручков А. А., Шатагин Н. И., Шишкин С. Н. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1959. — 444 с. ;

Т. 5. Конец иностранной военной интервенции и гражданской войны в СССР. Ликвидация последних очагов контрреволюции. (Февраль 1920 г. — октябрь 1922 г.) / Ред. комиссия тома: Будённый С. М., Найда С. Ф., Обичкин Г. Д., Софинов Н. Г., Стручков А. А., Шатагин Н. И. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1960. — 420 с. . [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/h/hcw/index.html>

⁵ Богачев В.В. Очерки географии Всевеликого войска Донского / [Соч.] В.Б.; оформ. обл. А.Н. Кучеровой. - Новочеркасск: Отд. нар. прос. Всевеликого войска Донского, 1919.

⁶ Володихин Д. Гражданская война в России. Энциклопедия катастрофы. / [Сост. и отв. ред. Д. М. Володихин; Науч. ред. С. В. Волков]. — М.: Сибирский цирюльник, 2010. — 400 с.

⁷ Кульчицький С. В. Російська революція 1917 року: новий погляд / С. Кульчицький ; НАН України, Ін-т історії.- К., 2003.- 77 с.

⁸ Нариси історії української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов, В. Ф. Солдатенко, Ю. І. Терещенко; Авт. кол.: О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк (керівн.), В. І. Головченко, Г. Г. Єфіменко, С. В. Кульчицький, О. І. Лупандін, О. В. Михайлова, Т. С. Осташко, О. І. Павлишин, Р. Я. Пиріг, О. С. Рубльов, В. В. Скальський, В. Ф. Солдатенко. НАН України. Інститут історії України. – Кн. 2. – К.: НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2012. – 464 с.

Окремо треба виділити сучасних зарубіжних та вітчизняних дослідників, які вивчали важливі аспекти історії Донського і Кубанського козацтва в роки революції. Окремо виділимо праці російських вчених, серед яких особливу увагу ми приділили працям Венкова А.В.⁹, Фролова Б.¹⁰, Карпенка С.В.¹¹, Ратушняка О. В.¹², Леховича Д.В.¹³, Смирнова А.А.¹⁴, Дерябіна А.І.¹⁵ та В. Е. Шамбарова¹⁶. Згадані дослідники проаналізували важливі аспекти становлення козацьких державних утворень та їх військово-політичного протистояння з ворогами. Певну увагу приділено й деяким особливостям соціально-економічного розвитку козацьких формувань.

Серед українських вчених відзначимо доробок Авраменка А.¹⁷, Маленко Л.¹⁸, Білого Д.Д.¹⁹, Задунайського В.В.²⁰. Ковалю Р. М.²¹, Савченка

⁹ Венков А.В. (ред.) История донского казачества. – Ростов на Дону, ЮФУ, 2008. – 464с. [Електронний ресурс] - Режим доступу: [http://russiahistory.ru/download/library/student/Вузовские_учебники/Венков%20А.В.%20\(ред.\)%20История%20донского%20казачества.pdf](http://russiahistory.ru/download/library/student/Вузовские_учебники/Венков%20А.В.%20(ред.)%20История%20донского%20казачества.pdf)

¹⁰ Фролов Б.Е. Оружие кубанских казаков [Текст] / Б.Е.Фролов. – Краснодар: Традиция, 2009.–128 с.

¹¹ Карпенко С. В. Очерки истории белого движения на Юге России (1917–1920 гг.) / С. В. Карпенко. — Москва: Изд-во Ипполитова, 2006.– 456 с.

¹² Ратушняк О. В. Политические искания Донского и Кубанского казачества в годы Гражданской войны в России (1918–1920 гг.) / О. В. Ратушняк // Казачество России в Белом движении. Белая Гвардия. Альманах № 8. — Москва, 2005.

¹³ Лехович Д.В. Белые против красных. — М.: Воскресенье, 1992. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/bio/lehovich_dv/index.html

¹⁴ Смирнов А.А. Вожди белого казачества. Атаман Каледин СПб.: Нева, 2003. - 320 с. [Електронний ресурс] - Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=mrymnMX-Q8MC&pg=PA2&lpg=PA2&dq=смирнов+атаман+каледин&source=bl&ots=iS72zUFb_f&sig=8OgO3LcVf9TI3Cg7XPLTUqm84WQ&hl=uk&sa=X&ved=0ahUKEwi5tt7ir9NHKAhXmEHKHcyJAPUQ6AEIGjAA#v=onepage&q=%D1%81%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B2%20%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D0%BD%20%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD&f=false

¹⁵ Дерябин А. И. Крестный путь казака Андрея Шкуро. Шкуро А. Г. Гражданская война в России: Записки белого партизана / А. Г. Шкуро. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. — 540 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/shkuro_ag/pre.html

¹⁶ Шамбаров В.Е. Белогвардейщина. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/research/shambarov1/index.html>

¹⁷ Авраменко А. Короткий огляд історії Кубанського козацького війська / А. Авраменко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім. Донецьке відділення НТШ. – 2007.– Т. 18. – С. 155–185.; Авраменко А. Козацьке військо на Кубані / А. М. Авраменко, Б. Є. Фролов, В. К. Чумаченко // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін.. — К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007 — Т. II. — С. 364–414.

¹⁸ Маленко Л. Кубанське козацтво / Л.Маленко // Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф.Г.Турченко; Відпов. Ред. С.Р.Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С. 322-327.

¹⁹ Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей // Донецьк: Східний видавничий дім, 2009, 544 с.

²⁰ Задунайський В. Військова організація та бойові дії Донських і Українських Кубанських козаків під час революції 1917-1921.- Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2008. – № 3-4. – С.46-52.; Задунайський В. Військова співпраця збройних сил УНР та російських козацьких формувань восени 1920 р. - Схід. – 2010. – № 5. – С. 91-93.; Задунайський В. Військово-організаційна структура

В.А.²², та Польового Р.²³. В роботах Д.Д.Білого проаналізовано важливі аспекти державного будівництва на Кубані та стосунки козацьких органів влади з українськими державними утвореннями та білогвардійським рухом. В.В.Задунайський зосередився на окремих аспектах військового протистояння кубанських та донських формувань з Червоною армією та порівнював особливості діяльності окремих діячів Кубані.

Натомість, Р.М.Коваль і Р.Польовий аналізували життєвий шлях провідних діячів Кубанського козацтва. А в праці Савченка В.А. ми можемо побачити військові дії на території України в яких брали участь кубанські козаки. Незважаючи на зміст та комплексність цих праць, ці автори зосереджувались більше на окремих формуваннях й не порівнювали їх шляхи і досягнення або провали та їх наслідки.

Отже, сучасна історіографія досить змістовно опрацювала основні аспекти військово-політичної ситуації на Дону і Кубані на протязі всієї революції та Громадянської війни, що допомогло нам при формуванні думок та аналізу розвитку козацьких державних утворень та військових формувань Кубані і Дону. Усі ці праці добре описують позиції більшовиків та білих, зокрема і козацтва як донського так і кубанського. Однак в них немає того

кавалерії Кубанського Козацького Війська напередодні Першої Світової війни. Опубліковано: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць / Відпов. ред. О.М.Титова. – Вип. 23. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – С. 424-430; Задунайський В. В. Володіння холодною зброєю в українських, російських та польських військових формуваннях (кінець XIX - 30-ті рр. XX ст.) : монографія / В. В. Задунайський. - Донецьк : Норд-Прес, 2008. - 202 с. - Бібліогр.: с. 190-201. - укр. Задунайський В. Особливості діяльності лідерів Кубані під час революційних зрушень 1917-1920-х рр. (На прикладі Василя Іваниса та Андрія Шкуро) - Історико-політичні студії. Збірник наукових праць. Серія «Історичні науки». – Київ: ДВНЗ Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, 2016. – № 1 (6). – С. 38-47. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (<http://ir.kneu.edu.ua:8080/bitstream/2010/21220/1/38-47.pdf> 29.04.2017); Задунайський В. Реорганізація II Таманського кінного полку Кубанського козацького війська в 1907р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/407/Zadunajski_Reorganization%20of%20the.pdf?sequence=1&isAllowed=y; Задунайський, В. В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX - на початку XXI ст. : монографія /Вадим Задунайський ; Донец. нац. ун-т. - Донецьк : Норд-Пресс, 2006. - 322, [11] с. : фотогр. - ISBN 966-380-126-3

²¹ Р.Коваль. Нариси з історії Кубані [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://chornoshlychnyk.io.ua/s70676/narisi_z_istorie_kubani

²² Савченко В. А. Дванадцять войн за Украину. — Харьков: Фолио, 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/index.html

²³ Польовий Р. Кубанська Україна / Р. Польовий ; упоряд. Р. Коваль. – Київ: Діокор, 2002. – 138 с. – ISBN 966-96038-5-4.

узагальнюючого елемента та порівняння саме козацтва як у політичній складовій, так і у військовій. Саме тому, визріла потреба висвітити цю проблематику у даній магістерській роботі.

Джерельну базу нашого дослідження складають мемуари та збірки документів військового командування.

Так, досить цікаві матеріали про військові дії та стан армій сторін містяться у збірці «Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922)»²⁴. Це було корисним для повнішого аналізу участі козацьких військ Дону та Кубані у Громадянській війні.

Основною джерельною базою роботи стали мемуари лідерів козацьких державних утворень Дону і Кубані та провідних діячів ЗСПР, які поєднували спроби наукового аналізу з власними спогадами. Такі особливості дають нам змогу краще зрозуміти тодішню ситуацію з різних точок зору і це є позитивним явищем, оскільки тут не має єдиного погляду на все це.

Так, ознайомлення з працями П.М. Краснова²⁵, Денікіна А.І.²⁶, В.М. Іваниса²⁷ та А.П. Філімонова²⁸ сприяло кращому розумінню особливостей політичної ситуації на Доні та Кубані впродовж 1917-1920 рр. Хоча читаючи ці праці можемо простежувати їх заангажованість і намагання перекинути провину на когось іншого.

Зокрема така ситуація простежується у праці Іваниса В., коли він чітко вказує на винуватця всіх бід на Кубані, а саме Денікіна А.І. У Краснова П. ми теж можемо зустріти непривітні описи щодо Денікіна А. і це є зрозумілим,

²⁴ Директивы командования фронтов Красной Армии.1917-1922 в 4-х томах: Том 1. Ноябрь 1917 г. — март 1919 г. — М.: Воениздат, 1971. — 788 с. ; Директивы командования фронтов Красной Армии.1917-1922 в 4-х томах: Том 2 (март 1919 г. — апрель 1920 г.) — М.: Воениздат, 1974. — 768 с. ; [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://militera.lib.ru/docs/da/dir1/index.html>

²⁵ Краснов П.Н. Всевеликое Войско Донское // АРР, т.5. — Берлин, 1922. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/krasnov_pn2/index.html

²⁶ Деникин А.И. Очерки русской смуты. — Париж, 1921. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai2/5_08.html

²⁷ Іванис В. Борьба Кубані за незалежність / В. Іванис. — Мюнхен, 1968.

²⁸ Филимонов А.П. Кубанцы (1917–1918 гг.) // Берлин: «Белое дело», 1927. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/filimonov_ap/index.html

адже у них були різні точки зору на майбутнє Дону і Отаман Краснов П. проводив свою автономну політику в краї. Натомість керівник ЗСПР Денікін А.І. був проти такого ходу подій і виступав проти Отамана Дону.

Натомість праці А. П. Богаєвського²⁹, С.М. Будьонного³⁰, Денікіна А.І.³¹, Ф.І. Елісеєва³² та А. Г. Шкуро³³ дозволили краще зрозуміти специфіку військового будівництва та збройної боротьби на фронтах Громадянської війни. Зокрема можна виділити працю Будьонного С., який описував ці події зі сторони більшовиків, однак в ній є як позитивні моменти з боку керівництва і самої Червоної армії, так і негативні, зокрема причини поразок або недолугого керівництва. Тобто сама праця не претендує повністю на об'єктивність, але є цікавою як опис військового командира, який показує як переваги, так і недоліки більшовиків.

А з праці Кісельова А.Ф.³⁴, було взято декілька цікавих документів щодо цих подій, які допомогли зокрема у підрахунку кількості військ на фронті і матеріальної допомоги від Великої Британії ЗСПР.

Отже, використання згаданих матеріалів збірок та спогадів учасників тих подій допомогло досягнути особливості військово-політичного розвитку Кубані і Дону та виявити як спільні, так і відмінні риси політичного і військового будівництва в цих регіонах. Використання зазначених джерел дозволяє нам здійснити подальше дослідження зазначеної проблеми.

Структура роботи обумовлена метою дослідження і складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Зокрема перший розділ буде присвячений політичним процесам, які

²⁹ Богаевский А.П. Ледяной поход. Воспоминания 1918 г. — Нью-Йорк: Союз первопоходников, 1963.

³⁰ Будённый С. М. Пройдённый путь. Книга первая: М.: Воениздат, 1958. — 448 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/budenny_sm/1_11.html

³¹ Деникин А.И. Очерки русской смуты. — Париж, 1921. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai2/5_08.html

³² Ф.И. Елисеев. Последние бои на Кубани. Капитуляция Кубанской армии. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://library.kazachiy-hutor.ru/uploads/2016/04/F.I.-Eliseev-Poslednie-boi-na-Kubani.-Kapitulyaciya-Kubanskoj-armii.pdf>

³³ Шкуро А. Г. Гражданская война в России: Записки белого партизана. — М.: АСТ: Транзиткнига, 2004 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/shkuro_ag/index.html

³⁴ А.Ф. Киселев, Э.М. Шагин. Хрестоматия по отечественной истории (1914 - 1945 гг.) М. 1996

відбувались на Дону та Кубані. Другий же розділ більше стосуватиметься військової складової. Висновок проливатиме світло на причини поразки білогвардійців і причини успіхів більшовиків по окремих позиціях, адже такі були як у політиці так і у військовому плані.

РОЗДІЛ І ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НА КУБАНІ ТА ДОНУ

1.1 Кубанський Край

Дивлячись на ситуацію, що склалась на Доні і Кубані впродовж 1917-поч. 1919 рр., можемо зазначити, що вона була вкрай складною, оскільки революція і Громадянська війна вже тривали 2 роки й значною мірою позначилися на становищі цих регіонів. Серед негативних наслідків цих подій відзначимо не тільки значні людські втрати, але й руйнування соціально-економічних підвалин життя (особливо на Доні, який тривалий час був ареною збройної боротьби). При цьому, згадані негаразди позначилися на становищі усіх учасників конфлікту.

Поряд із негативними наслідками треба відзначити й певні спроби козацького проводу Кубані та Доні створити власні державні утворення, залучивши до їх становлення і розвитку значну частину місцевого населення (здебільшого – козаків). На Кубані в 1919-1920 рр. існував «Кубанський Край»(КК), а на Доні функціонувало «Всевелике Військо Донське»(ВВД).

Так, ще у січні 1918 року новообрана Законодавча Рада (підмурівки якої було закладено ще 24 вересня 1917 року на 2-й Кубанській Військовій раді) на чолі з Л.Бичем утворила новий Кубанський крайовий уряд і прийняла декларацію та відповідну програму подальших дій (у цьому контексті 16 лютого 1918 р. був ухвалений акт про створення Самостійної Кубанської народної республіки)³⁵.

Це була визначна подія для всієї Кубані, бо цим актом козацький революційний провід засвідчив, що новостворена держава не є частиною колишньої Російської імперії. За таких обставин й місцеве населення має

³⁵ Филимонов А.П. Кубанцы (1917–1918 гг.) // Берлин: «Белое дело», 1927.

право самостійно будувати своє майбутнє, а крайовий провід планувати і реалізовувати відповідні кроки.

Перед тим як переходити до безпосередньої діяльності Кубанської ради у 1919-1920рр., варто наголосити на ситуації у цьому краю в цілому, зокрема про склад населення, оскільки він відігравав чи не найважливішу роль у цій ситуації та у перебігу військових дій з більшовиками. Про цю ситуацію дуже виразно згадує Василь Іванис, коли наводить статистику щодо населення краю. Отже на Кубані відсоток українців складав 66-70 %, ³⁶ досить схожі цифри наводить дослідник Білий Д. Д. Склад населення Кубані був таким: українців – близько 62%, росіян – 30%, горців (адигів) – 8% ³⁷. Тобто можемо стверджувати, що українці переважали у кількості, а отже їх представників у Раді мало бути більше.

Щодо тодішньої Ради, туди увійшли 46 козаків, 46 іногородніх і 8 горців ³⁸. Із цим ніби усе чітко зрозуміло, однак тут варто звертати увагу не тільки на кількість населення загалом чи у Раді, а й на майновий стан населення, бо він відігравав чи не найбільшу роль у війні проти чи за більшовиків, які в свою чергу орієнтувалися на бідніше населення, яке можна було легко підхопити гаслами про всезагальну рівність. Тобто, маємо таку по суті фінансово-соціальну нерівність, бо на Кубані всі справи в основному вирішували козаки, а не козаки, себто іногородні чи горці могли лише висловлювати свої думки і дуже суттєвого впливу не мали.

Не варто оминати того факту, що козаки, недовіряли іногороднім чи городовикам, які зрозуміло, що мали свої думки щодо ситуації загалом і повністю не підтримували козаків, бо не бажали їм коритися у всьому. Козаки у свою чергу навіть припиняли роботу Законодавчої Ради, бо не

³⁶ Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність / В. Іванис. – Мюнхен, 1968. с. 31

³⁷ Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей // Донецьк: Східний видавничий дім, 2009, 544 с. с. 376

³⁸ Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність... / В. Іванис. – Мюнхен, 1968. с. 28

довіряли городовикам.³⁹ Таким чином ми можемо простежити протистояння у політичній сфері між козаками та іногородніми.

Також можна виокремити ще одного суперника, а й іноді союзника в політичному плані для Кубанської Законодавчої Ради, а саме керівництво Добровольчої Армії на чолі з генералом А.Денікіним, для котрого сама ідея про автономію чи незалежність Кубані була неприйнятною.⁴⁰

Про зрозуміліше висвітлення протистоянь на Кубані можна показати на прикладі делегації, котра була відправлена до України, а саме кубанські українці М.Рябовол та К.Безкровний і їм протистояли російські патріоти П.Каплін та Д.Скобцов, горець Султан Шахим Гіреєв, в опозиції до якого був Г. Омельченко.⁴¹ Слід зазначити, що перші були за співпрацю з Україною, а в опозиції до них були проти такого рішення.

Тут варто розуміти, що опозицію сильно підтримував А.Денікін, який не хотів, аби Кубань мала союзників, бо тоді його власні позиції ослабнуть і він не зможе давити на уряд Кубані. Однією з таких його рішучих спроб був шантаж щодо посилення тиску на Раду через військового отамана А.Філімонова.⁴² Тут справа полягала в тому, щоб дати більше повноважень для отамана, тим самим перейнявши їх у Ради, а це забезпечить більше можливостей для маневрів керівництву Збройних Сил Півдня Росії (ЗСПР). Враховуючи той факт, що в Добровольчій армії А.Денікіна більшість складала кубанці, котрі були за незалежність чи принаймні за автономію, то провладу білогвардійців довелось відкинути цю затію, заради свого ж блага.

Щодо самих кубанських козаків, то серед них ми можемо виокремити дві частини: лінійців та чорноморців. Цей поділ був успадкований від часу виникнення Кубанського козацького війська на основі Чорноморського козацтва, до якого було приєднано частину Кавказького лінійного козацького

³⁹ Іванис В. Вказана праця.с.33

⁴⁰ Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей с. 400

⁴¹ Іванис В. Вказана праця. с. 46

⁴² Там само.

війська⁴³. Незважаючи на різницю ці частини козацтва разом намагались всіляко обмежити доступ до влади іногороднім, детальніше «щоб замість 1,5-2 млн. населення іногородніх, участь у виборах змогли лише взяти 150-200 тис. жителів»⁴⁴.

Дуже яскраво можна показати цю нерівність при створенні Краєвої Ради, коли «козаки мали аж 89% місць, а іногородні, черкеси та карачаєвці лише 11%».⁴⁵ Таким чином, ми можемо простежити шлях від недовіри козаків до іногородніх, до прямого тиску на них через обмеження права вибору і участі в управлінні Кубанським Краєм.

Зрозуміло що таке відношення і тиск не подобались іногороднім, але в придачу до матеріальних лих і фінансово-соціальної нерівності стає зрозумілим той факт, чому іногородні так палко підтримували більшовиків і виступали за їх ідеї проти проводу Кубані. Зокрема можемо це побачити по їх матеріально низькому рівню життя: «Відсутність міцної громади, слабка матеріальна база – все це руйнувало їхні господарства. 56,6% господарств іногородніх взагалі не мали посівної площі, близько 25% засівали до 5 дес., і лише 6,2% засівали 16 і більше десятин»⁴⁶. Парадоксально, але в даному випадку більшовики мали рацію, зважаючи на їх пропаганду про соціальну нерівність та придушення прав робочого населення, яке не є привілейованим. Тому частково, але винними можна визнати у цій ситуації що склалась і козаків, котрі попри недовіру до іногородніх, не об'єдналися з ними в єдину силу для протистояння проти більшовиків. Натомість, обмежуючи їх у правах, вони самі того не знаючи, все більше допомагали більшовикам у пошуку людей котрими було легко маніпулювати на тлі їх матеріального зuboжіння та низького соціального статусу.

⁴³ Білий Д.Д. Вказана праця. с. 289-290

⁴⁴ Там само. с. 51

⁴⁵ Іванис В. Вказана праця. с. 52

⁴⁶ Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей с. 377

Починаючи вже з 1919 року а саме з Різдвяних свят П.Сушков(якому доручив створювати уряд новообраний більшістю голосів Військовий Отаман О.Філімонов) скликав з'їзди депутатів Краєвої Ради.⁴⁷ Суть цього полягала у тому, щоб зміцнити становище уряду, а якщо бути точнішим, то самого П.Сушкова та його покровителя А.Денікіна. Тут варто розуміти, що П.Сушков мав всіляко схилити козаків до думок та ідей командування ЗСПР, оскільки сама Законодавча Рада була проти його бачень колишньої Російської імперії і зокрема Кубані.

Тепер вже переходячи до подій 1919 року, можна згадати промову М. Рябовола, який вказав на групу чорноморців, як на прихильників диктатури і вони крім Денікіна іншого кандидата не вбачали ⁴⁸. Сам Рябовол був активним самостійником і бажав для Кубані самостійності. Натомість чорноморці були за диктатуру, якщо всі решта будуть за. А саме Денікін мав стати главою, бо тоді інших сильних кандидатів вони не вбачали. Далі в діяльності уряду П.Сушкова ми можемо простежити чимало цікавих фактів, котрі сучасним людям здаватимуться схожими з діями радянських чекістів, оскільки вони також вживали методи для боротьби проти інакодумців, які зараз важко назвати гуманними. Я маю на увазі вбивства та різного роду беззаконня, про які чітко вказує В.Іванис:⁴⁹. Йдеться про каральні загони на Кубані які нібито ловили дезертирів-іногородніх, але й вчиняли свавілля, тобто грабували і арештовували людей без жодних пояснень.

Знову ж таки не варто забувати, що цей уряд П.Сушкова по суті своїй був відданий проводу білогвардійців і такого роду дії не варто відокремлювати від його персони. Як я вже зазначав раніше А.Денікін мав мету відновити Російську імперію і він не гребував різного роду методами шантажу, тиску чи фізичного знищення, якщо це могло принести йому користь у досягненні його цілей, або ж кінцевої мети.

⁴⁷ Іванис В. Вказана праця. с. 66

⁴⁸ Там само. с.67

⁴⁹ Там само с. 69

Я вважаю, що він не був не далекоглядною людиною, бо в подальшому судячи з його дій і рішень він все ж міг вчасно зупинитися і переглянути свої плани, а не як типовий військовослужбовець просто поставити перед собою мету і йти до неї «по кістках». Він був досить непоганим політиком і маніпулятором, бо все ж зумів впливати на отамана А.Філімонова і переконати частину козаків на Кубані у своїй правоті, щодо необхідності сильного лідера, який зможе об'єднати усі землі і бути гідним командувачем для всіх. Хоча, якщо ми проаналізуємо діяльність А.Філімонова зі слів самого ж А.Денікіна, можна визначити, що А.Філімонов по-суті балансував між ним та Радою, не даючи ні одним ні іншим взяти себе під контроль ⁵⁰.

Коли ми вже говоримо про цілі та ідеї А.Денікіна, то мається на увазі імперіалістичний напрямок, тобто відродження Російської імперії у колишніх кордонах(до революції). Роль головнокомандувача була б у А.Денікіна, про елементи автономії чи самостійництва областей із власними збройними силами не могло бути й мови. Оскільки це означало б обмеження влади, чого він явно робити не збирався і водночас всіляко намагався цьому запобігти.

Дивлячись на це питання з його точки зору то тут усе є зрозумілим, оскільки варто врахувати те, що він виріс та сформувався ідеологічно у Російській імперії як у монархії. Для нього замість того, аби створювати щось нове, до прикладу конфедерацію, було легше «реанімувати» стару систему тільки вже під своїм керівництвом. Зробити він це міг лише за допомогою козаків, які на той момент склали більшість у його Добровольчій армії та за допомогою продовольства яке йому в більшій мірі постачала Кубань. На мою думку будь які прояви до самостійництва чи незалежності сприймалися у його уяві як зрада, бо вони всі вийшли з тої імперії і щоб жити знову добре їм треба було її відродити.

⁵⁰ Деникин А.И. Очерки русской смуты. — Париж, 1921. Том V. Глава VIII. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai2/5_08.html

Також аналізуючи політичну діяльність ЗСПР, можна простежити цікаві моменти з його методів впливу на Кубань. Зокрема це виявлялося в тиску на представників Законодавчої Ради та численних погрозах. Однак дійти до відкритого збройного протистояння ЗСПР не могли, адже командування розуміло, що відкрита агресія призведе до фатальних наслідків як для Кубані, так і для білогвардійського руху. Тут варто враховувати війну з більшовиками, бо на фронті в цей час було чимало кубанських військових частин, тож у випадку агресії провідників білогвардійського руху на Кубань, фронт був би розірваний і це призвело б до швидкої поразки від Червоної армії.

Однак у білогвардійців були свої козири на руках, я маю на увазі визнання Антантою їх руху та у військовому плані ЗСПР складались з більш кваліфікованих офіцерських кадрів, які робили свій внесок у боротьбі на передовій. Як на мене, то саму ситуацію на фронті використовували на свою користь як Законодавча Рада, так і А.Денікін, бо в залежності ситуації на війні могли скористатися і кубанці і білогвардійці. Наприклад, якщо ситуація на фронті була доброю чи навіть успішною, то у А.Денікіна з'являлось більше прихильників серед козаків і навпаки, якщо ситуація була невтішною, то було більше прихильності до Законодавчої Ради, яка виступала проти нього і проводу білогвардійського.

Взагалі, саму діяльність проводу білогвардійців, про що буде детальніше написано нижче, м'якою не назвеш, бо тут переважає жорсткість і хитрість(переконування та агітація до козаків, щоб вони були за білогвардійців щодо політичного майбутнього для Кубані). Такий принцип ведення політики за тих умов я вважаю виправданим і дієвим, адже ведення більш поміркованої політики під час таких подій було б зовсім невиправданим. Однак, провід ЗСПР вже аж занадто жорстко діяв по відношенню до Кубані і в результаті отримав відповідну реакцію.

З точки зору Кубанського Краю, а саме з тих хто виступав за самостійність, то тут теж не має складнощів з розумінням, оскільки за часів Російської імперії у них все ще були ті елементи хоч і не великої але самостійності, зокрема у військовій сфері та на нижчому рівні управління. Також оглядаючись на традицію кубанських козаків, можна зрозуміти, що вони не були, так би мовити, повністю задіяні у цій імперській великій машині тому хотіли самостійності у новій федеративній державі.

Щодо їх політики то Рада провадила дії, відповідно до свого бачення майбутнього а саме автономії чи навіть незалежності для Кубані, в той час як така ідея була неможливою навіть для переговорів для А.Денікіна. Часто Законодавча Рада намагалась обійти провід білогвардійців і підписувати угоди без участі ЗСПР, як от договір про створення союзу з Доном і Терекком, чи договір з Гірським меджлісом під час Паризької конференції.⁵¹ Але цього їм здійснити не вдалося, бо в першому випадку угода була підписана за участі білогвардійців, а в другому проти неї були як А.Денікін, так і козаки Тереку.

Особисто для мене є цілком очевидним і зрозумілим факт використання агітацій як з боку ЗСПР так і з боку Законодавчої Ради, адже обом сторонам для переваги потрібно було заучити чим більше козаків на свій бік.

Далі уряд П.Сушкова після таких «негідних» дій був розформований після п'яти місяців при владі (травень 1919 року). Після певних переговорів та роздумів А.Філімонов запропонував новий уряд під керівництвом представника «чорноморців» П. І. Курганського⁵². На думку В.Іваниса дії цього уряду виявилися менш радикальними ніж у попереднього під проводом П.Сушкова. Пояснити це можна й тим, що його обрав щойно згаданий отаман, який був симпатиком білогвардійських поглядів.

⁵¹ Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей с. 403

⁵² Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність / В. Іванис. – Мюнхен, 1968. с. 66, 69

Як доказ моїх припущень можу навести його інтерв'ю при виголошенні програми уряду⁵³. З даної програми ми можемо дізнатися, що метою є федерування Росії, однак один аспект тут чітко простежується, що говорить про схожу з А.Денікіним позицію, а саме ніякого самостійництва чи незалежності. Тож тут ми знову можемо побачити вплив ЗСПР на Кубань.

Взагалі складається таке враження, що для Кубані більшим ворогом були не більшовики, а саме білогвардійці, бо вони зі своїми ідеями і представниками ще більше заважали Кубані будувати свою автономну чи повністю самостійну державу, вони ніби були тим вірусом що паралізує людину і не дає їй видужати і рухатися далі. Щодо напрямків і результатів діяльності уряду, то за словами В.Іваниса справи йшли дуже погано(проблеми з надважливим земельним законом та стан речей, який був залишений попереднім урядом)⁵⁴. Це може бути пояснено тим, що все це відбувалося в складних умовах війни і за недостатньої компетентності голів і членів уряду, а також через брак єдності серед козаків.

Не дивлячись на згадані проблеми провід Кубані пробував покращити ситуацію. Про це свідчать й рішучі дії Законодавчої Ради у напрямку створення Південно-Російського Союзу(5 травня 1919 року)⁵⁵. У це міждержавне утворення мали входити Дон, Кубань і Терек, без Добровольчої армії. Такий крок Законодавчої Ради був безумовно сміливим, оскільки вони спробували протистояти усім своїм ворогам, об'єднавши зусилля з сусідами козаками. Такий підхід є логічним, бо міг допомогти спільно боротися з противником через об'єднання ресурсів (військ, економічного потенціалу тощо). Дуже важливим був і факт вирішення питання з продовольством, бо Кубань могла взяти на себе ці витрати.

⁵³ Іванис В. Вказана праця. с. 70

⁵⁴ Там само с. 77

⁵⁵ Деникин А.И. Очерки русской смуты. — Париж, 1921. Том V. Глава IX. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai2/5_09.html

Також ще одним пунктом, який не вписувався в програму білогвардійського проводу, було підтримання ідеї народоправства та Установчих Зборів. Особисто для А.Денікіна проблемою було те, що і Кубань, і Дон, і Терек мали схожі в цьому плані інтереси і об'єднавшись в єдину силу могли б обійтися без Добровольчої армії. Тому для генерала це був відчутно болючий удар.

13 червня 1919 року у Ростові відкрилась конференція⁵⁶. Вона мала надзвичайно важливе значення для всіх, бо там було два питання які варто було обговорити і прийняти рішення. Ці питання в основному були такими: 1- Чи утворити союз козачих військ разом з Добровольчою армією; 2- Чи утворити державу на федеративних засадах при цьому приєднавши Закавказзя та Україну.

Зрозуміло що провід білогвардійців та всі їх поплічники виступали за перший варіант, бо в такому випадку у нього буде ще маса можливостей для того, щоб спонукати і все ж переконати козаків визнати єдино правильною їх позицію. На мою думку, для Кубані 2-й варіант був найкращим виходом зі ситуації що склалась. Оскільки всі розуміли, щоб вийти з цієї надскладної військово-політичної проблеми потрібно знайти союзників, які допоможуть її вирішити. Однак ним не міг бути А.Денікін, бо зважаючи на його амбіції та вимоги, він ніяк не міг викликати у керівництва Кубані хоча б часткової довіри.

«М. Рябовола, який виступав за 2-й варіант дій, було застрелено в ніч з 13 на 14 червня 1919 року»⁵⁷. Це було зроблено через його активну політичну позицію щодо майбутнього Кубані. Можна без здогадок зрозуміти, що це були дії по суті і самого ж білогвардійського проводу, бо як вже було мною сказано раніше, він вживав різних заходів для досягнення своїх цілей.

⁵⁶ Іванис В. Вказана праця с. 87

⁵⁷Алексеев С.А. (сост.) Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. М. — Л.: Государственное издательство, 1931. — 456 с. с.120

Та все ж незважаючи на це конференція пройшла, хоч вона не була на всі 100% успішною, але на ній було прийнято ряд важливих рішень, зокрема про співпрацю цих трьох регіонів і в основі мало стати народоправство. Таке враження, що вбивство М.Рябовола лише підштовхнуло учасників даної конференції до прийняття таких рішень, бо цілком ймовірно якби цього вбивства не відбулось то рішення були б іншими, зважаючи на вплив А.Денікіна, зокрема на Дону і його вміння маніпулювати козаками.

Говорячи далі про важливі події в політичному плані, які безпосередньо повпливали на ситуацію в подальшому на Кубані не можна оминати події під час Версальської конференції у Парижі. «16 квітня 1919 року Кубанська делегація подала меморандум до держав Антанти та доповідь про їх історію, географію, політичний лад і т.д.»⁵⁸

В даному випадку є зрозумілим, що спочатку делегація мала запрезентувати свою державу перед Антантою, з метою продемонструвати їм, що вони є гідними на визнання. «А вже 29 травня 1919 року було подано меморандум про визнання Кубані незалежною державою»⁵⁹. Ніби вже цілі були поставленні і от-от буде результат, але подальша подія, в якій брав участь Л.Бич взагалі є незрозумілою з точки зору політики чи військової справи для Кубані. Річ йде про «підписану ним угоду з Гірським меджилісом»⁶⁰.

Тут дивним саме є те, що він не межував територіально з Кубанню, але і не мав власної армії, чи ресурсів які пригодилися б Кубані і до того ж мав дуже малу територію і чинив найменший спротив більшовикам. Тобто тут як на мене, так мабуть і для Кубанської Законодавчої Ради не було жодної логіки, оскільки Кубань в даному випадку могла запропонувати щось для цього Гірського меджилісу, а він для Кубані ні.

⁵⁸ Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей с. 403

⁵⁹ Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність / В. Іванис. – Мюнхен, 1968. с. 90

⁶⁰ Алексеев С.А. (сост.) Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. с.120

Однак, тут є невелика проблема з територією, бо вона для Гірського меджилісу проходитиме по Тереку і це зрозуміло що несподобалось терським козакам. В той час А.Денікін тільки і шукав приводу для того, щоб звинуватити Законодавчу Раду у некомпетентності та перейняти всю владу повністю на себе. Відверто кажучи тут звісно можна припустити, що Л.Бич міг бути несвідомим таких питань підписуючи цей договір, однак я більше схильний до думки, що тут могли цілком реально попрацювати провідники ЗСПР через своїх агентів, бо підписання такого договору і негативна реакція Тереку були їм тільки на руку.

Також окрім цієї події, варто зазначити, що отаман А.Філімонов, який балансував між двома силами, продовжував виснажливу для краю мобілізацію і збирав все більше продовольства для неї, що викликало невдоволення як серед населення так і серед Законодавчої Ради. «Після смерті М.Рябовола на зібранні Краєвої Ради, що відбулось 24 жовтня 1919 року голову уряду не обрали».⁶¹ Це може свідчити про те, що на той момент нікого кращого знайти не вдалось і, водночас, через смуток за самим М.Рябоволом, який був яскравим прихильником самостійності Кубані і досить сильною та впливовою особистістю, тому місце за ним залишили посмертно.

Далі йде досить велика метушня з членами паризької делегації, бо «А.Денікін який «захищав» Терек, вимагав віддати їх під військово-польовий суд вважаючи їх зрадниками»⁶². Зрозуміло що в таких умовах військового часу їх одразу ж усунули б фізично. Краєва Рада виріша не віддавати делегатів. Однак поплічник білогвардійців, Покровський В. вимагав все ж видати зрадників-делегатів і все ж декілька людей арештували і одного священика О.Колабухова повісили⁶³.

⁶¹ Іванис В. Вказана праця с. 95

⁶² Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей с. 403

⁶³ Там само.

Судячи з логіки проводу білогвардійців та В.Покровського такими кроками вони мали нібито залякати та придушити ті настрої та ідеї самостійництва на Кубані, однак, виходячи з результатів вони не перемогли а навпаки програли. Річ в тому що: «на фронті багато кубанських козаків дізнавшись про ці останні новини почали масово бунтувати проти керівників Добровольчої армії та вертатись на Кубань, щоб врятувати її»⁶⁴. Тому, А.Денікін та його людина В.Покровський, через свої дії самі ж «викопали собі яму», бо на фронті більшість чи принаймні половина вояків були кубанськими козаками і коли вони почали протестувати то вони і зламали лінію фронту, таким чином унеможливаючи подальший наступ в сторону Москви і тим самим ускладнивши собі життя.

Також ці події повпливали на кар'єру отамана А.Філімонова, зважаючи та його негативні дії на думку Законодавчої Ради, «10 листопада 1919 року новим отаманом вже було обрано кубанського патріота Миколу Митрофановича Успенського»⁶⁵.

Судячи з вибору отамана стало зрозумілим, що Рада тепер вже змогла оцінити ситуацію з кандидатурами, та обрала отамана з найменш заплямованою репутацією, який вже не буде входити в такі конфлікти з Радою та діятиме по конституції, тобто в межі своїх повноважень.

«Після цих подій населення Кубані нарешті «схаменулось» і зрозуміло, що потрібно йти шляхом самостійництва»⁶⁶. Звісно за підтримки населення вже можна було б будувати державу. Однак для цього час був недоречним, а саме дуже важка політично-військова ситуація на Кубані. Тому приказка «краще пізно, ніж ніколи» тут навряд чи подіє. Це пояснюється тим, що забагато часу було витрачено на ці всі політичні баталії, замість того, щоб об'єднатись і

⁶⁴ Деникин А.И. Очерки русской смуты. — Париж, 1921. Том V. Глава VIII. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai2/5_08.html

⁶⁵ Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність / В. Іванис. — Мюнхен, 1968. с. 99

⁶⁶ Там само. с. 100

спершу знищити загального ворога у обличчі більшовиків, а вже потім відбудовувати та створювати самостійну державу.

На жаль отаман М.Успенський пробув на своїй посаді недовго бо в «цей період часу з фронту верталось багато поранених і хворих на тиф, тож провідуючи їх отаман захворів і невдовзі помер»⁶⁷. Білогвардійське командування у цей час, як можна здогадатись, втратило ту популярність і повагу яку мало на початку війни. Їх ідеї на Кубані вже не сприймались позитивно на масовому рівні.

На посаду нового військового отамана «було обрано 31 грудня 1919 року на вечірньому засіданні Краєвої Ради Миколу Адріановича Букретова»⁶⁸. Цікавим фактом було й те, що він був командиром бригади пластунів-козаків. Отаман М.Букретов здійснив усталену процедуру створення нового уряду за домінування «чорноморців». 2 січня 1920 року головою уряду було обрано Василя Іваниса, а він вже й сформував його склад⁶⁹. Цікавими є кандидатури, з яких було сформовано уряд⁷⁰. Здебільшого це був вже професійно створений уряд, бо посади займали відповідно люди з цієї ж спеціальності.

Відверто кажучи це є своєрідним парадоксом, бо як на мою думку, цей уряд був найкращий, але створено його вже під сам фінал існування Кубанського Краю, тобто тоді, коли вже загальна ситуація не дозволяла щось кардинально поміняти, бо час вже був витрачений на суперечки та протистояння з А.Денікіним. Критична ситуація не дозволила уряду В.Іваниса використати увесь свій потенціал та реалізувати свої плани, щодо розбудови самостійної та сильної Кубані.

Далі вже можна наголосити на останній спробі створити об'єднані сили Збройних сил Півдня Росії, Дону, Кубані та Тереку, а саме Південно-

⁶⁷ Іванис В. Вказана праця с.100

⁶⁸ Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей с. 407

⁶⁹ Іванис В. Вказана праця с. 102

⁷⁰ Там само.

Російський уряд⁷¹. Таким чином ця остання спроба згуртувати всіх для загальної боротьби і побудови нової загальної держави була привабливою, однак і тут були свої великі мінуси.

Вже незважаючи на захоплення Дону і Тереку більшовиками, були непорозуміння з проводом Кубані, бо він визнавав себе головним на теренах Кубанського Краю, а тому Південно-Російський уряд не міг мати повноважень на цій території. Про це свідчила й промова голови уряду В.Іваниса⁷². Він також був за те, щоб повноваження на Кубані були лише в правління Кубані. Звісно це було чудове рішення про широке народоправство, однак в той час більшовики, захопивши Дон і Терек, вже просувалися до Кубані і всі були змушені відступати. Таким чином, вже не залишалось часу для реалізації цього плану.

На цій трагічній ноті вже завершується політична складова на Кубані, оскільки подальші дії вже нічого суттєво не могли принести.

Щодо переможця у цих політичних баталіях на перший погляд здається, що активнішим був провід білогвардійців, однак якщо подивитися на картину в цілому то програли обоє, бо перемогли насправді більшовики.

Вже переходячи до підсумування діяльності проводу Кубанського Краю, одразу ж можна заявити, що його політика відрізнялась на початку і в кінці 1919 року. Річ полягає в зміні відносин між Законодавчою Радою і урядом Кубані з одного боку, та Збройними Силами Півдня Росії з іншого. Мається на увазі намагання кубанського проводу спочатку домовитися з А.Денікіним, щодо важливих чи суперечливих питань, а потім про жорсткі відносини, що переростають у конфлікти.

Сама ж ситуація була вкрай складною як для Ради, так і для проводу білогвардійців, оскільки і тим і іншим потрібно було взаємодіяти для боротьби з більшовиками. Однак, тут була проблема інтересів і цілей кожної

⁷¹ Іванис В. Вказана праця с. 106

⁷² Там само с. 107

зі сторін, які не хотіли йти на поступки заради перемоги і всіляко намагались «ставити палки в колеса» один одному.

Звісно все закінчилось поразкою для обидвох сторін, адже кожна з них прагнула здійснити свою кінцеву мету(для А.Денікіна це одноосібна влада, для Кубані це автономія чи незалежність), однак ніхто з них на жаль не зміг переступити через свою гордість і разом спершу перемогти більшовиків.

Отже через їх протистояння, а також через неспроможність до спільних та координованих дій проти більшовиків, також боротьба Кубані на два фронти(проти більшовиків і А.Денікіна), Кубань програла, хоча при цьому за короткий час зуміла досягнути у політичній діяльності значних результатів.

Отже, розвиток Кубанського Краю під проводом Кубанської Ради впродовж 1919-1920 рр. відбувався у дуже складних обставинах, які значною мірою залежали від військово-політичної ситуації як у регіоні, так і поза його межами, обумовлених збройною боротьбою проти Радянської Росії. Досить поважну роль відігравали й обставини співпраці та протистояння з важким союзником – ЗСПР.

1.2 Всевелике Військо Донське

Під час козацького повстання проти радянського режиму на Дону вже 11 травня 1918 року в Новочеркаську було зібране «Коло порятунку Дону», котре вибрало нове керівництво⁷³. Його очолив П.Краснов, який запропонував програму дій для Кола. 5 червня 1918 року Військо Донське оголошувалось «Самостійною Демократичною Республікою», а вже 16 червня 1918 року П. Н. Краснов був обраний донським отаманом⁷⁴.

⁷³ Краснов П.Н. Всевеликое Войско Донское // АРР, т.5. — Берлин, 1922. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/krasnov_pn2/01.html

⁷⁴ Там само. Глава I [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/krasnov_pn2/01.html

Далі треба сказати декілька слів про Отамана П.Краснова. Він був своєрідним диктатором чи одноосібним військовим керівником Дону, бо зосередив всю виконавчу владу у своїх руках, а також контролював і ініціював діяльність Кола. Таким чином, в умовах важкої боротьби проти Червоної армії на Дону була сформована на деякий час військова диктатура. За правління П.Краснова його плани, щодо покращення ситуації на Дону не були втілені в життя. Сам він діяв досить жорстко і ні в якому разі не хотів йти на поступки генералу А.Денікіну, також варто зазначити, що за його правління Дон дійсно провадив свою політику і мав ознаки суб'єкта міждержавних стосунків. Цікавим ще є той факт, що діяльність П.Краснова є досить схожою з діяльністю А.Денікіна в плані військової диктатури і перебирання влади на себе і своїх поплічників. Ситуація кардинально змінюється після відставки П.Краснова⁷⁵. Тоді Всевелике Військо Донське втрачає ознаки самостійності і остаточно підпорядковується проводу ЗСПР.

Перед тим, як розглядати ситуацію на території Дону в цей період, варто для початку зрозуміти соціальний склад населення, щоб побачити цю картину в ширших рамках, що і допоможе збагнути нелегку ситуацію у цьому краю. На Дону ситуація була дещо складнішою, ніж на Кубані: донських козаків було 43% (приблизно 1 млн. 501 тис. 178 чол.), а 57% становили не військові категорії населення: корінні селяни - 878 тис. 300 чол. (давня проживали на Дону на землях донських дворян); іногородні - 863 тис. 262 чол. (добровільно або примусово переселялися в область в ХІХ в.); робітники - 220 тис. чол. (стали з'являтися з кінця ХІХ в.)⁷⁶.

Однак тут теж варто зазначити, що основна влада була в руках у козаків і вони не спішили її розподілити між усім населенням. Тож тут ми можемо говорити про своєрідний диктат меншості населення, а саме козаків. Більшість же населення мала невдоволення таким ходом справ, враховуючи

⁷⁵ . Краснов П.Н. Вказана праця. Глава ХХІV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/krasnov_pn2/01.html

⁷⁶ Богачев В. Очерки географии Всевеликого Войска Донского. Новочеркасск, 1919.

те, що козаки на той час ще були привілейованим станом суспільства, в той час як ті ж іногородні, робітники та корінні селяни ні.

Важливим фактором переходу бідніших козаків та некозацьких верств населення до більшовиків бу майновий стан. Цих людей більшовики підхопили гаслами про всезагальну рівність. Таким чином вони вбачали вирішення своїх матеріальних проблем у приєднанні до них.

Щодо політики, ще одним фактом є те, що тут також простежується (як і на Кубані) вплив проводу Добровольчої армії, а згодом і Збройних Сил Півдні Росії на чолі з А.Денікіним. Однак, на Кубані він контролював лише військового отамана А.Філімонова, а Законодавча Рада чинила йому спротив. На Дону він мав значно ширший вплив, через обставини збройної боротьби Донської армії з Червоною армією, що робило місцеве козацьке Коло більш залежним від білогвардійського проводу. Прикладом чого може послужити змушене визнання 8 січня 1919 р. П.Красновим верховенства А.Денікіна над Доном, а згодом і його відставка у лютому 1919 р.⁷⁷.

Окрім цього варто згадати про те, що А.Денікіна та його утворення визнавали держави Антанти, що давало йому ще одну перевагу над сусідніми козацькими областями, бо факт того, що ВВД прийняло допомогу німців вже негативно показує Дон як союзника Німеччини. Для наведення більш детального прикладу можна згадати дані з формування червоних козацьких загонів на території Дону.

«На кінець 1918 р стало очевидно, що приблизно 80% боєздатних козаків бореться з більшовиками і близько 20% бореться на боці більшовиків.⁷⁸» А також дані вже під час переходу козацької бідноти на сторону більшовиків: «У першій половині 1919 р Козачий відділ ВЦВК вважав, що все козацтво в процентному відношенні розділене на наступні групи: червоних козаків -

⁷⁷ Деникин А.И. Очерки русской смуты. — Париж, 1921. Том IV. Глава IX. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai2/4_09.html

⁷⁸ Венков А.В. (ред.) История донского казачества . – Ростов на Дону, ЮФУ, 2008. – 464с.

30%, певною білогвардійщини - 20%, «трудового козацтва, затемненого білогвардійцями і знаходиться в лещатах білогвардійщини і іногороднього куркульського елемента - 50%»⁷⁹. Щодо такого переходу на сторону більшовиків і білогвардійців свідчить активна діяльність більшовицької та білогвардійської пропаганди.

Зокрема, цікаві факти про більшовицьку пропаганду наводить С.Денисов: «Але головну роль в наших невдачах зіграла агітація. Агітація не тільки більшовицька, яка пустила в хід всі засоби - підкупи, обіцянки, обман, наклеп та інше, а й інші, які виражалися в тому, що громадські діячі домагалися кілька разів мого повалення, наполягаючи кілька разів на мою відставку.⁸⁰»

Таким чином можемо сказати, що і одна і друга сторони використовували всі можливі засоби для залучення все більшої кількості населення. Також вони не гребували примусовими мобілізаціями з метою поповнення лав своїх армій. Але такі заходи були недовподобі населенню.

Зокрема був ще один фактор, через який населення переходило на бік більшовиків, а саме їх перемоги. Тобто тут діє принцип переходу на сторону переможця для власного виживання, бо краще бути на стороні переможця, ніж переможеного. В чомусь тут більшовики і мали рацію, бо нехтування думкою більшості і зосередження всієї повноти влади лише у руках козаків, вже породжувала протестні настрої серед решти частини населення Дону і можна сказати, що своїм приєднанням до більшовиків, вони висловили свої негативні настрої щодо козаків на Дону.

Щодо подальшої політики на Дону то тут більше було активності з боку більшовиків та білогвардійців. Більшовики всіляко намагались заспокоїти донських козаків і закликали їх припиняти боротьбу і розходитися по домівкам.

⁷⁹ Венков А.В. Вказана праця. с. 375

⁸⁰ Краснов П.Н. Всевеликое войско Донское // Архив русской революции. Т.5. — Берлин, 1922. Глава XXIII. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/krasnov_pn2/01.html

Однак командування більшовиків «пропонувало козакам стати в їх ряди»⁸¹. Зрозуміло що більшовики бачили проблему в офіцерах Дону, котрі не бажали миритися з їх владою і збагнули, що вони їх обманюють. Політична складність для Дону полягала ще й в тому, що попередній Отаман П.Краснов проявив себе диктатором, а це використали як більшовики, так і білогвардійці. Тому тут посилилась агітація більшовиків та білогвардійців, які намагались залучити все більші маси людей до своїх армій.

Цікавим фактом було й те, що козаки, ті що були за більшовиків, радо їх приймали але: «Деякі з полків, хоча і бажують Радянської влади, але з умовою, якщо будуть збережені у них правління вольності і дрібна власність, в іншому випадку будуть знову організуватися без офіцерів і продовжать боротьбу»⁸². Таким чином ми можемо побачити, що козаки навіть ті, що симпатизували ідеям революції не хотіли відмовлятися від своїх привілеїв та земель, хоча більшовицька ідеологія всіляко виключала таку можливість, бо не може бути ніякого привілейованого класу над робочим.

Дуже цікавим як з військової так і з політичної точки зору було рішення більшовиків відправляти голодуюче населення на Південь, а саме на Дон. «Ще в кінці 1918 р В. І. Ленін припускав прискорити боротьбу з голодом шляхом переселення частини голодуючого населення з північних і центральних губерній на південь. Навесні 1919 р. маси переселенців рушили на схід і на південь, в тому числі і на Дон, рятуючись від голодної смерті.⁸³» Таке рішення водночас дозволяло вирішувати питання з голодом населення, перемішувати населення Дону, тим самим збільшуючи розрив між козаками та всіма іншими верствами населення ще й зменшуючи частку козаків. За таких обставин додатково поширювалась підтримка більшовицьких ідей через щойно прибулих людей, які вірячи, що більшовики їм помагають, переконуватимуть інших підтримувати радянську владу.

⁸¹Венков А.В. Вказана праця с. 377

⁸² Там само с. 378

⁸³ Там само с. 379

По суті це було «вбивство одним пострілом двох зайців», оскільки багато проблем вирішувалось завдяки такій ідеї. Цікавим фактом є й те, що політика по відношенню до Дону змінювалась із плином війни. Тобто коли більшовики були у складному становищі, тоді вони намагались домовлятися із козаками чи пропонувати їм різні поступки, а коли вони перемагали, тоді застосовували терор щодо козаків.

«24 січня 1919 Оргбюро ЦК, кероване Я. М. Свердловим, розробило циркулярний лист про ставлення до козацтва. В цьому листі був наказ про «нещадний масовий терор» до козаків, які брали пряму або непрямую участь в боротьбі проти радянської влади.⁸⁴» Тобто ми бачимо класичний розвиток подій під час будь якої війни, коли тобі дозволяють сили, тоді ти можеш знищувати ворога, але коли ти маєш недостатню кількість військ для перемоги, тоді потрібно на певний час домовитися, щоб набрати людей для подальшого наступу.

Ще одним ефектом від перемог більшовиків стали масові розправи над козаками з боку селян, «бо козаки ними розглядалися як класові вороги»⁸⁵. Зацікавити може і той факт, що незважаючи на переміни у війні(наступ чи відступ) більшовиків, у них самих не було єдиної думки чи програми щодо козаків на Дону.

Певний час існувало два підходи до вирішення питання козаків. Група Ковальова виступала за співпрацю з козаками, а група С.І.Сирцова за їх знищення як ворогів революції ⁸⁶. З одного боку така ситуація є зрозумілою, бо з перемінами в ході війни треба бути гнучким у прийнятті рішень, але відсутність єдності у рядах більшовиків, щодо козаків є свідченням їх неготовності адекватно і швидко діяти в «козацькому питанні».

⁸⁴ Венков А.В. Вказана праця с. 381

⁸⁵ Там само с. 382

⁸⁶ Там само с. 382

Далі була на Дону така подія, назва якої Верхньо-Донське повстання яке почалось в ніч з 10 на 11 березня 1919 року.⁸⁷ (див. Додаток 1). Якщо говорити коротко і з політичної точки зору про це повстання, то воно провадилось проти більшовиків з метою боротьби проти комуністичної влади. Між самими повстанцями єдності не було, бо не було остаточної мети самого ж виступу.

Також плани більшовиків щодо козацтва змінювались через міжнародні події. Річ полягала в тому, що залежно від стану справ у світі та на самій території колишньої Російської імперії, більшовики мали пристосовуватися до ситуації та шукати кращого виходу з неї, тому вони знову почали загравати з козаками, говорячи що нікого не збирались розкозачувати насильно, що вольності вони їм збережуть і т.д.

Також можна згадати про вибір нового військового Отамана на Дону а саме Богаєвського А.П.⁸⁸». Він не був самостійником як його попередник і виступав за співпрацю з А.Денікіним.

Після П.Краснова, Доном фактично почав керувати А.Денікін, а А.П.Богаєвський вже нічого з цим зробити не міг. Хоча звинувачувати його у цьому буде марно і неправильно, адже ситуація і стан речей які він отримав у спадок були дуже невтішними і йому доводилося покладатися на ЗСПР, адже саме вони могли йому допомогти захистити Дон і звільнити від більшовиків частину військових теренів. Тому отаман А.П.Богаєвський чудово розумів, що без підтримки білогвардійського руху Дон приречений. Іронія полягає в тому, що в П.Краснова сильним союзником була Німеччина, тому він міг відкидати допомогу Білої армії, а у А.П.Богаєвського не було нікого іншого, тому його сміливо можна вважати заручником обставин у яких він опинився.

⁸⁷ Венков А.В. Вказана праця с. 383

⁸⁸ Краснов П.Н. Всевеликое войско Донское // Архив русской революции. Т.5. — Берлин, 1922. Глава XXIV. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/krasnov_pn2/01.html

Дон після диктатора П.Краснова перестав бути самостійним і став залежним від політики А.Денікіна. «Тому-то після відходу генерала П.Краснова тертя з Доном втратили колишню свою гостроту;»⁸⁹ Самостійності тут уже не було і козаки мали лише 2 виходи:

- 1- Визнати владу більшовиків та приєднатися до них;
- 2- Піти за А.Денікіним та погодитись з його домінуванням.

Так чи інакше, але Дон вже був роздертий на дві частини і на той момент було питання, хто ж сильніше потягне козаків на свою сторону. «Але Верховне Коло мало досить ще сил і впливу, щоб схилити чашу терезів на свій бік... І з Колом потрібно було рахуватися.»⁹⁰.

Також ми можемо побачити, що для Дону міг бути розіграний й інший сценарій розвитку, а саме мир з більшовиками. Бо якщо добре подумати, то в умовах такої затяжної війни з позиції самих козаків така угода могла би бути вигідною, адже майже усі з них хотіли припинення цієї війни і повернення до мирного життя, враховуючи те, що частина з донців уже була за більшовиків.

Ну так чи інакше пропозиція була відхилена і боротьба продовжилась. Також були сильні невдоволення з затягуванням цієї війни, а як наслідок дезертирство та перебіжчики. А ряд поразок і вихід військ за межі Дону сприяли переходу на бік більшовиків. «На початку осені 1919 року більшість білокозацьких військ вийшли за межі Донської Облaсті, і тут, поза її межами, в результаті запеклих боїв восени 1919 р. білокозацькі війська зазнали ряд поразок, що істотно вплинуло на їх настрої. Посилилися пацифістські настрої серед фронтовиків.»⁹¹»

В результаті всього цього ми маємо ситуацію, коли йдуть поразки на фронті, тривала і виснажуюча війна, коли немає єдиної політичної позиції зі

⁸⁹ Деникин А.И. Очерки русской смуты. — Париж, 1921. Том V. Глава VII. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai2/5_07.html

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Венков А.В. (ред.) История донского казачества . с. 390

сторони козаків і таким чином ми отримуємо поразку в революції чи громадянській війні з політичної точки зору.

Щодо наслідків політичної діяльності то тут варто зазначити, що територія Дону була місцем проведення військових дій і політика тут відходила на дальній план на відміну від Кубані. Також білогвардійський рух відіграв чималу роль, однак не як суперник, а як союзник, адже керівництво Дону потребувало їх допомоги. Тому козацький провід Дону не входив у сильний конфлікт з білогвардійцями (як Законодавча Рада на Кубані) і взагалі виявив менший спротив керівництву ЗСПР.

Сама ж політика була тісніше переплетена з війною і тому, рішення, що приймалися, були в першу чергу пов'язані із обстановкою на передовій, а не з реформами чи вибором кадрів на міністрів. Більшовики теж діяли на Дону в залежності від обставин: маючи перевагу йшли в наступ, а програючи вже йшли на переговори. Також був дуже сильний стан пацифізму та втоми від цієї довгої Громадянської війни і часті випадки переходу до більшовиків та дезертирства і розбоїв, що негативно впливало на політичну складову.

Загалом можна сказати, що провід Всевеликого Війська Донського головну увагу приділив підтримуванню ладу та захисту території від наступу загонів Червоної армії. Такі обставини обумовили суттєві проблеми у функціонуванні держаних інститутів, які дедалі більше залежали від підтримки ЗСПР. Все це не дозволило провадити повноцінну політику та повністю реалізувати державно-політичний потенціал Дону.

Підсумовуючи виклад матеріалу у цьому розділі можна зазначити наступне:

- Новостворена державна система на Дону відрізнялась від Кубані формою правління і устроєм, але основною ціллю ні, бо йшлося про створення держави і відмова від реставрації Російської імперії в її колишньому вигляді

(тобто повного підпорядкування всіх областей центру, без жодних ознак автономних прав);

- Кожна сторона по-своєму бачила як має виглядати влада (на Кубані це Кубанська рада та її постійно діюча складова-Законодавча Рада, а на Дону це військовий провід на чолі з Отаманом, котрий першочергово мав боронити край а не займатися політикою);

- Агресія більшовиків не давала змоги для повноцінного розвитку політичної складової козацьких державних утворень як на Кубані так і на Дону;

- Добровольча армія часто виступала в якості дестабілізуючого фактору, бо її керівники хотіли повністю контролювати Дон і вони ж не давали «Кубанському Краю» повноцінно розвиватися у політичному плані;

- У політичному плані краще себе змогла проявити Кубанська Законодавча Рада, адже через те, що військові дії проходили в основному на півночі, то вони мали більше можливостей для розвитку. Можна стверджувати, що Дон став своєрідним щитом для Кубані, тим самим даючи їй перевагу у соціально-політичному контексті державотворення;

Таким чином, державотворчі процеси на Дону та Кубані в 1919-1920 рр. засвідчили закономірне збереження домінування впливів козацького населення та його еліти. При цьому, мали місце значні труднощі через більшовицьку агресію та протиріччя з ЗСПР, які не давали в повній мірі реалізуватися козацькому державотворенню у згаданих регіонах.

РОЗДІЛ II ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО НА ДОНУ ТА КУБАНІ

2.1 Донська армія

Переходячи до аналізу військ Всевеликого Війська Донського, варто наголосити на збереженні як дореволюційних традицій, так і творенні нових військових структур та інституцій, що виникли в роки революції та Громадянської війни. Особливо треба виділити творення «Молодої армії» наприкінці 1918 р., яка стала поважною воєнною силою на Доні. Треба підкреслити, що вона складалась з молодих кадрів: «До цього ж часу майже було закінчено формування постійної армії з молодих козаків 19- і 20-річного віку⁹²», які поповнили лави війська і зміцнили його потугу. Я згадую про це утворення, оскільки його поява свідчила про розуміння донським проводом на чолі з Отаманом П.Н.Красновим потреби розбудови регулярних Збройних Сил для захисту ВВД. Маю на увазі те, що використання тільки служивих козаків за нових умов війни з Червоною армією не вистачало, ще й багато з них були деморалізовані не тільки поразками, але й ворожою пропагандою. Залучення козацької молоді, яка не мала сумного досвіду старших козаків, давала можливість підсилити їх боєздатність скоріше й за менших витрат. Цей крок також дозволяв підсилити армію молодими людьми та зберегти більш досвідчені кадри в одній військовій силі. Молода армія складалась з:

- 2 піхотних бригад: пластунська и стрілецька;
- 3 кінних дивізії;
- саперний батальйон и технічні частини;

⁹² Краснов П.Н. Всевеликое Войско Донское // АРР, т.5. — Берлин, 1922. Глава VII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/krasnov_pn2/01.html

-легка, кінна и важка артилерії;⁹³

До зими 1919 року це вже була готова ударна частина оновленого Війська Донського. Окрім «Молодої армії» у складі Збройних Сил ВВД перебували й звичні формування, що склалися зі служивих козаків за дореволюційним взірцем.

Загалом на початок 1919 р. ВВД мало у різних частинах та угрупованнях таку кількість воїнів та бойової техніки:

- 1282 офіцера
- 31300 бійців на фронті
- 779 гармат и 267 кулеметів
- Молоду армію в складі 20 тисяч бійців
- 68 літаків
- 14 бронепоездів
- 3 броньованих автомобілей, хімічного взводу, які мали 257 балонів з задушливими газами
- 15 тисяч димових шашок,
- 450 самокатів,
- більше 3 тисяч верст телеграфного телефонного кабелю з лишком 2 тисячі апаратів.⁹⁴

Отже, Збройні Сили ВВД налічували 52 582 людей. Це була досить добре організована та досвідчена військова сила яка базувалась на досвіді попередніх часів та враховувала досвід Громадянської війни. Ці факти

⁹³ Краснов П.Н. Вказана праця. Глава VII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/krasnov_pn2/01.html

⁹⁴ Там само.

показують нам, що Донську армію реформували і це було поєднання регулярної армії й традицій козацтва.

Таким чином, Донська армія мала свої війська, які були не в складі Добровольчої армії, що дозволяло Отаману Краснову П.Н. проводити власну політику та проводити бойові дії не чекаючи на схвалення з боку керівництва Добровольчої армії, а зокрема глави генерала Денікіна А.І..

Однак, незважаючи на такі сили, воювати Дону доводилось не з ким попало, а з переважаючими силами більшовиків, які мали значно більший мобілізаційний ресурс і краще постачання зброї та боєприпасів. Отаман Дону Краснов П.Н. у своїх спогадах наводить на 27 січня 1919 року таку ситуацію: «Всього на Військо Донське наступало 123500 червоноармійців при 468 гарматах. Військо ж Донське, вважаючи і залізничну варту і гарнізони міст і станиць, мало 76 500 осіб з рушницями при 79 гарматах. Однак далеко не всі ці люди могли стати на оборону кордонів. Сильно лютував висипний тиф і послаблював ряди військ, почав проявлятися особливо в частинах, складених з козаків Верхньо-Донського, Хоперського і Усть-Медведицькій округах, вже зайнятих Червоною армією, велике дезертирство.»⁹⁵

Тобто ми можемо побачити чи не вдвічі переважаюче військо ворога яке захопило північну частину Дону і продовжувало наступати. При цьому додаткових клопотів військовому керівництву завдало дезертирство козаків, що ще більше ослаблювало армію.

Однак з боку простих військових(козаків), можна зрозуміти чому вони дезертирували, адже зі слів того ж таки Отамана: «Козаків тягнуло в рідні станиці дізнатися, що там робиться, чи живі їхні рідні, і вони йшли з армії.»⁹⁶ Тобто маємо неоднозначну ситуацію, коли зі сторони військового командування донські козаки дезертирували і таким чином ослаблювали

⁹⁵Краснов В. Вказана праця. Глава XXII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/krasnov_pn2/01.html

⁹⁶ Там само.

армію, а з іншого боку(так би мовити людського) вони просто хотіли зрозуміти чи живі їх родини і що взагалі робиться у них вдома.

Я звісно не збираюся ставати ні на чию сторону, однак тут варто окреслити причини і точки зору обох сторін. Також є дуже цікавим факт морального становища козаків, адже мораль відіграє немалу роль для боєздатності війська.

Щодо цього фактору, то тут у козаків було моральне і психологічне виснаження веденням тривалих бойових дій. Також під час зими через хвороби, а зокрема тиф, багато з них захворіли і померли, що теж саме по собі негативно вплинуло на їх бойовий дух. А на додачу, відсутність іноземних військ у якості підтримки, яка була обіцяна Антантою, так би мовити добивали козаків у моральному плані, бо у військовому плані вони себе досить добре почували, адже мали досвід ведення війни і поповнення молодшими кадрами, які служили зі старшими козаками.

Зокрема це ненадання допомоги обумовлюється тим, що у 1918 році Дон підтримувала Німеччина(Четвертний союз) і Антанта не допомагала ВВД як союзнику свого ворога.

Щодо ненадання силами Антанти, а зокрема Францією своїх військ, то тут можна згадати у декількох словах. До прикладу, у 1918 році Франція(капітан Фуке представник генерала Франше д'Еспере) і Дон(отаман Краснов П.Н.), мали домовитися про надання Францією своїх військ для підтримки армії Дону у боротьбі проти більшовиків, однак згоди дійти не вдалося, адже (м'яко висловлюючись) хамське ставлення і жорсткі умови французів(вимоги щодо компенсацій та комфортних умов ведення війни для їх солдатів, при тих жахливих умовах у яких воювали козаки⁹⁷), зробили неможливою всяку співпрацю між ними.

⁹⁷ Краснов В. Вказана праця. Глава XXI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/krasnov_pn2/01.html

Тому Донському проводу на 1919 рік доводилось обнадіювати своїх солдатів на фронті, що підмога скоро прийде і така допомога(французів) швидше просто перетворилась у символічну віру в союзників, які прийдуть на допомогу донським козакам у боротьбі за їх державу. Таким чином, допомога від Франції, як учасниці Антанти, для Дону була радше теоретичною аніж практичною. Хоча ця ж «символічна допомога» була використана військовим командуванням на фронті для підняття духу, що дозволяло козакам триматися, незважаючи на виснаження як фізичне, так і моральне та психологічне.

Далі можна в декількох словах описати позицію Великої Британії у цій громадянській війні, як учасниці Антанти. По-перше не були відправлені війська на територію Дону, однак англійці допомагали боєприпасами⁹⁸. На мою думку навіть це було дуже вагомим, бо власних засобів забезпечення бойовою амуніцією не було. До того ж, більшовики, захопивши північ Дону, водночас захопили на території Донбасу Луганський патронний завод⁹⁹. За таких обставин для Донської армії втрачалась навіть надія взяти під контроль цей важливий стратегічний об'єктом.

Ще раз наголосимо що фактор підтримки країн-учасниць Антанти для донських козаків був двояким. Адже говорити, що держави-учасниці Антанти допомагали Дону військовими не можна. Однак, якщо Франція своїми військовослужбовцями не допомагала, хоча її використовували для моральної підтримки і підняття бойового духу на передовій, то принаймні Велика Британія займалася постачанням спорядження для армії, хоча теж не ризикувала життями своїх громадян, заради порятунку Дону.

Я звісно не хочу очорнювати Францію чи її виправдовувати за її не підтримку солдатами Донському війську, однак варто тут зазначити і її

⁹⁸ Лехович Д.В. Белые против красных. — М.: Воскресенье, 1992. Глава XIX [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/bio/lehovich_dv/19.html

⁹⁹ Краснов П.Н. Всевеликое Войско Донское // АРР, т.5. — Берлин, 1922. Глава XXI.[Електронний ресурс] – I. Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/krasnov_pn2/01.html

позицію. Кожна держава перш за все дбає про свої власні інтереси і з боку французького керівництва відправляти своїх солдат воювати за донських козаків, після виснажливої Першої світової війни було б нелогічно та збитково.

Не варто оминати й складного військово-політичного питання, яке було на Дону. Хотілося б зазначити, що було дуже важко забезпечити лад Військовому Отаману. Отаман Краснов П.Н. був присутнім на Засіданні Військового кола 1 лютого 1919 року¹⁰⁰. На цьому засіданні обговорювались важливі військові питання, зокрема Отаман доповідав про важкий стан на фронті і пояснював причини цього. Також було висловлене бажання військового Кола відправити у відставку командувача Армії Дону генерала Денисова С.В. та начальника штабу генерала Полякова А.І., які були найближчими помічниками отамана Краснова П.Н..

Повинен зазначити, що така діяльність Військового Кола є у військовому плані своєрідним перешкоджанням(або у радикальнішому висловлюванні саботажем) роботи Отамана по захисті Дону від більшовиків, які мали разючу перевагу у кількості та технічному оснащенні. Натомість у політичному плані, прагнення Кола ослабити Краснова П.Н. через тиск на його підлеглих, аби той пішов на переговори з Денікіним А.І. і дійшов з ним порозуміння було підступним, але на думку самого ж Кола необхідним. Необхідність полягала в тому, щоб обрати з двох зол менше, тобто щоб не програвати більшовикам і щоб Денікін А.І. зняв блокаду з Дону через непоступливість Отамана Краснова П.Н.. Делегати Кола думали перш за все про Дон і свої родини, а також про козаків які в той час воювали.

Не варто й оминати діяльність більшовиків щодо «розкозачення» населення, а саме про репресії проти козацтва які призводили до масових виступів. Одним з таких проявів було Верхньо-Донське повстання(див.

¹⁰⁰ Краснов П.Н. Вказана праця. Глава XXIII. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/krasnov_pn2/01.html

Додаток 1). Зокрема щодо цього повстання як результату діяльності більшовицької влади ми бачимо з цього документу: «Масовий огульний терор проти донських козаків, розгорнутий на основі директиви ЦК партії від 24 січня, був головною причиною спалахнувшого 11 березня 1919 р козачого повстання, що охопило багато станиць Верхньо-Донського округу... У травні 1919 р. денікінці прорвали фронт біля Міллерово і з'єдналися з козаками-повстанцями, що не в малому ступені ускладнило дії Червоної Армії проти військ А.Денікіна.¹⁰¹»

Таким чином в даному випадку більшовики самі собі створили проблеми, адже населення(козаки) були озброєними і терпіти терору щодо себе вони не збирались. Щодо самого повстання, то тут виникає досить заплутана ситуація, адже з одного боку тут люди виступають проти радянської влади, а з іншого вони не відкидають її як таку. На це питання красномовну відповідь козаків наводить у своїй монографії А.В.: «Ми підкоряємося радянській владі, але влада ця повинна обиратися з середовища свого населення, повинна знати всі потреби і особливості побуту, бути істинним виразником волі народу. Геть комуну і розстріли! Хай живе народна влада!¹⁰²».

Тобто тут можна сказати, козаки які повстали, намагались обрати свій третій шлях вирішення усіх проблем, а саме без білогвардійців чи більшовиків.

Судячи з гасел і мотивів повстанців, то стає зрозумілим чому вони виступали проти більшовиків. А більшовики у звичній для себе манері спочатку намагались придушити це повстання у жорстокий спосіб(без полонених), однак їм цього не вдалося. Хоча вони мали всі шанси для того аби діяти хитрістю. Хитрість полягала у тому, щоб домовитися з козаками аби ті припинили повстання(водночас щоб повстанці не перейшли на бік білогвардійців, бо це завдало б значної шкоди), а в подальшому коли все стихне, продовжити проти них репресії і викоринити будь які спроби

¹⁰¹ А.Ф. Киселев, Э.М. Шагин. Хрестоматия по отечественной истории (1914 - 1945 гг.) М. 1996, с. 259. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://doc20vek.ru/>

¹⁰² Венков А.В. (ред.) История донского казачества . – Ростов на Дону, ЮФУ, 2008. – 464с. с. 383

подальших виступів. Однак цього не сталося, оскільки більшовики дотримувались директиви Оргбюро ЦК від 24 січня 1919 р¹⁰³. Йшлося про напрям щодо остаточного розкозачення та роззброєння козаків. Тому після травневих переговорів з повстанцями через свою непоступливість та відсутності підступу, повстанці домовились про перехід до Донської армії, що власне й відбулось.

Але вже повертаючись до армії Дону можна сказати, що для козаків проблемними моментами були хвороби під час настання зими(зокрема тиф). Також це впливало на зменшення кількості військ, оскільки навіть під час прориву лінії фронту ворога командування Армії Дону не змогло зберегти успіх через те, що не вистачало сил для закріплення на захоплених ними позиціях і відбиття контратак ворога. Також зростаючий потенціал Червоної армії та її мобілізаційний ресурс були одними з основних проблем для Дону.

Не варто оминати й такої проблеми як брак технічного оснащення, бо в 1918 році Дон ще мав підтримку такого союзника як Німеччина, яка постачала озброєння, боєприпаси та свої частини, чим сильно допомагала Дону у боротьбі проти більшовиків¹⁰⁴.

А у 1919 році без іноземних військ і вже не в таких обсягах постачання від Антанти(Велика Британія) донським козакам було набагато важче воювати проти червоноармійців.

Переходячи від технічного забезпечення до особливостей Донських військ, можу зазначити про збереження та активне використання кавалерійських формувань. Вона діяла в класичному розумінні, тобто озброєний холодною зброєю вершник на коні.

Кавалерія була дуже корисною для козаків, оскільки вони не мали достатньо озброєння та боєприпасів. Також це була бойова сила яку

¹⁰³ Венков А.В. Вказана праця. с. 384

¹⁰⁴ Краснов П.Н. Всевеликое Войско Донское // АРР, т.5. — Берлин, 1922. Глава V. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/krasnov_pn2/01.html

Російська імперія вміло використовувала ще під час Першої Світової війни і в попередні часи. У ворога(більшовиків) такий рід військ був не настільки ефективним як у Донської армії, що давало їм перевагу, особливо під час наступу чи ударів з флангів, або під час переслідування червоноармійців, коли ті відступали (втікали з поля бою).

Звісно тут можна говорити, що кавалерія не була чимось новим і нею давно користувались, але тут саме завдяки їй часто перемагали загони донських і кубанських козаків. Та й до того ж командування білогвардійців на чолі з Денікіним А.І. розуміючи ефективність та вагомість кавалерії, охоче використовувало її під час битв.

Звісно я не говорю, що більшовики не могли протидіяти кавалерії, однак багато перемог білогвардійців пояснюється ефективними діями її кавалерійських загонів.

Отже повертаючись до теми кавалерії Донського козацтва, зазначаю, що вона була ефективною підтримкою для піхоти під час маневрів та наступів на ворога, особливо весною та влітку коли кавалеристи могли найкраще діяти і використати весь свій військовий потенціал, при тому враховуючи рухливість бойових дій і швидкість й маневреність кавалерії донських козаків. Зокрема ці бойові дії проходили на Донських степах де були широкі простори, мала насиченість залізницями та відсутність доріг. Така специфіка регіону і низький технічний розвиток були ідеальними умовами для дій кавалерійських загонів.

Найяскравішим виявом є досить успішний кінний рейд під керівництвом Мамонтова К.К.(див.Додаток 2). На карті ми можемо побачити протікання всього рейду, включно з напрямом руху, захопленими стратегічними об'єктами та відступом на південь. Сама ж карта є дуже помічною у візуалізації цього рейду та розуміння того, які напрями обирали командири

донських козаків та неналежний захист тилівих частин більшовиків для боротьби з білогвардійцями.

Починаючи з чисельності війська, то з праці військового історика Римшана М. бачимо такий кількісний склад корпусу: «9000 людей при 12 гарматах але ще 3 броньованих автомобілях і декількох грузовиків з кулеметами»¹⁰⁵. Далі вже переходячи конкретно до кінного рейду Мамонтова то він проходив по тилівим частинам Південного фронту Червоної армії. Зрозуміло що сил безумовно не вистачало аби здійснювати прориви на дуже далекі відстані, однак для знищення комунікацій та перехоплення вагонів з припасами та продовольством це було саме в раз.

Щодо ролі кавалерії в даному рейді, то можна зазначити її швидкість та маневреність, які дозволяли пересуватися по тилам ворога при цьому швидко реагуючи на ворожі підрозділи, які відправляли для їх знищення. Така військова сила точно могла навести свого роду хаос в тилу ворога.

Тут йдеться про руйнування шляхів комунікацій, перехоплення продовольства і боєприпасів, відволікання ворога на себе, в той час як основні сили зможуть перегрупуватися. Також ціллю були зриви мобілізацій у даному регіоні. Не виключено, що під час цієї операції розглядалось в якості додаткової цілі залучення людей до військ білої гвардії, з метою підсилення військ білогвардійців. І звісно ж здобуття військових трофеїв ніхто не відміняв.

Проводити свого роду героїзацію цього рейду я не маю наміру, адже це була військова операція і чи вона була виконана за результатами, можна судити тільки по розвитку цього рейду та його завершенню. Мається на увазі досягнення та втрати і як ця операція повпливала на обстановку на загальному Південному фронті.

¹⁰⁵ Римшан М., Рейд Мамонтова. Август — вересень 1919 М., 1926; Історія громадянської війни в СРСР. 1917 — 1922, т. 4, М., 1959. с. 17

До речі, вагомим фактом щодо складу людей в цьому рейді було й те, що набирались зазвичай старші і більш досвідчені вояки, які мали чималий досвід бойових дій. Тобто до цього рейду була ретельна підготовка і підбирались досвідчені кадри.¹⁰⁶

На зустріч Мамонтову К.К. були кинуті значні сили ворога, однак успіху більшовики не досягли. Сприяли перемогам Мамонтова К.К. й погодні умови, які дали змогу кінноті ефективно діяти. Мається на увазі відсутність дощів, що перетворило б степи на болотисті місцевості і не дали б змогу воювати кавалерійським загонам.

Також командування рейду на чолі з Мамонтовим К.К. уміло користувалося даними розвідки, що дало їм змогу визначати чітко місцезнаходження ворога й вибирати найменш болючі для себе напрямки з метою найбільшої ефективності дій при мінімальних втратах серед особового складу війська.

Щодо характеру цього рейду то він за своїми діями і розвитком мав тип глибокого кавалерійського нальоту, адже руйнування комунікацій та захоплення всього, що могло допомогти у цій війні(припаси, зброя, цінності), цілком підходило під цей опис. Щодо протистояння більшовиків та донських козаків можна зазначити, що в червоних була кавалерія, але вона не могла так само ефективно діяти як кіннота Мамонтова К.К.

Ще одним цікавим фактом було й те, що Мамонтов К.К. оновлював свою кавалерію за рахунок коней, які були реквізовані на захоплених територіях¹⁰⁷. Це був цілком логічний крок, адже цим Мамонтов К.К. не тільки оновлював боєздатність свого війська, а й не давав змоги відновитися ворогам, які його переслідували на вже стомлених конях.

Однак не варто вважати що цей рейд був вдалим для козаків через їх важку і хоробру боротьбу з більшовиками. Якщо розглянути цей рейд більш

¹⁰⁶ Римшан М. Вказана праця. с. 17

¹⁰⁷ Там само. с. 23

детально, то можна в'яснити, що самі події відбувались в тилу ворога, а там війська більшовиків були неготовими до активного протистояння і до прикладу при взятті Тамбова гарнізон, який мав змогу утримувати місто до прибуття підкріплень взагалі розбігся, а друга частина здалась у полон¹⁰⁸. Тут основне завдання гарнізону полягало не у відбитті нападу ворога, а утримуванні стратегічного об'єкта до прибуття військ.

Тому можна сказати, що козаки воювали не з регулярними військами, а з мобілізованим населенням, яке не сильно «рвалось до бою», а по-друге ідеальними були час і напрям конкретних бойових операцій для нападу під час рейду які командування козаків на місцях обрало.

Щодо наступних міст Раненбург, Лебедин і Єльць, то вони були теж захоплені мамонтовцями¹⁰⁹. Звісно, що командування більшовиків вимагало якнайшвидше створити відповідні війська для боротьби і знищення козаків, однак тут проблема для них(більшовиків) полягала у часі, бо створення військ(не простого ополчення) навіть у найкоротші темпи вимагало досить багато часу і його козаки використовували на свою користь захоплюючи все нові території. Водночас вони руйнували всі залізничні сполучення і комунікації, що сильно ускладнювало просування військам більшовиків.

Після захоплення стратегічних ворожих об'єктів, просування вже не було настільки ефективним через виснаження військ «мамонтовців». Саме тому командування дало наказ відходити, прориваючись на південь, аби не бути загнаними у кільце червоних, які вже набрали достатньо сил.

Щодо сприйняття населенням цього рейду, то було створено Тульську дивізію з місцевого населення, яке влилось в склад Донської армії¹¹⁰. Часто населення виступало проти радянської влади, тож приєднувалось до білогвардійців.

¹⁰⁸ Римшан М. Вказана праця.

¹⁰⁹ Шамбаров В.Е. Белогвардейщина. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. — 640 с. Глава 63 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://militera.lib.ru/research/shambarov1/04.html>

¹¹⁰ Там само.

А ось щодо червоних, то тут важливою подією було створення кінної армії Будьонного С.М.¹¹¹. Оскільки командування червоних розуміло, що потрібна сильна кавалерія для боротьби з козаками і в тих умовах тільки кавалерія була єдиною мобільною силою, адже залізничні шляхи були зруйновані. Зокрема, якщо згадати про особливості Донського регіону, то цілком логічним кроком було створення власних кінних військ для протидії і в подальшому для просування територією ворога областю.

Цікавим є один з висновків Римшана М. щодо рейду, а саме: «неможливість Мамонтова К.К. протидіяти грабункам і насиллю щодо місцевого населення призвела до розкладу корпусу і неуспіху військового рейду»¹¹². Це звісно могло б слугувати однією з причин(моральних) до висновків щодо рейду, однак тут я можу не погодитись з автором, оскільки такі прояви щодо місцевих є стандартною складовою для кожної війни чи військового конфлікту і наприклад для кавалерії Шкуро А. Г. це теж було присутнім але проблем з військовою ефективністю не складало. А от кількісний склад корпусу Мамонтова К.К. та боєздатність козаків, а також стягування вже значних сил ворога для повноцінного бою(з перевагою у кількості для більшовиків), ось це вже могло слугувати підставою для того, щоб рейд завершився. До того ж козаки далі вже не могли діяти настільки ж ефективно, і треба було трофеї везти додому. Даючи оцінку цьому рейду, можна зазначити наступне:

- Це був кавалерійський напад на ворога;
- Мобільність корпусу;
- Принести чимало проблем для червоних на місцях, однак в загальному вплинути на цілий Південний фронт Червоної армії донським козакам не вдалось;

¹¹¹ Будённый С. М. Пройдённый путь. Книга первая: М.: Воениздат, 1958. — 448 с. Глава XI [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/budenny_sm/1_11.html

¹¹² Римшан М., Рейд Мамонтова. Август — вересень 1919 М., 1926; Історія громадянської війни в СРСР. 1917 — 1922, т. 4, М., 1959. с.25

- Через відсутність чисельного резерву у білогвардійців, скористатися максимально з цього рейду для подальшого наступу на північ(див. Додаток 3). (Згідно з Московської директиви, планувалось декілька напрямів руху і в кінцевому результаті захоплення оплоту більшовицької влади, а саме Москви) не вдалось;
- Кавалерія відіграла ключову роль у рейді і показала себе цілком боєздатною;
- Червоні теж винесли урок з цього рейду і створили кінний корпус Будьонного С.М.;
- Козаками Мамонтова К.К. була захоплена чимала здобич з цього рейду;
- Також була створена окрема Тульська дивізія.

Отже «Рейд Мамонтова» був досить успішним, про що свідчать захоплені об'єкти і здобич, однак йому все ж не вдалось виконати першочергове завдання, а саме очистити підступи до Москви. Проте противник виявився здатним вчитися на власних помилках. Більшовики збагнули потребу у кавалерії для виграшу у війні. Таким чином, вони створювали власну кінну армію, яка мала протистояти білогвардійцям. Вже 19 листопада 1919 року, Червона армія перейшла у наступ і перемоги білих до цього моменту зійшли нанівець¹¹³(див. Додаток 4). Загалом можемо бачити повномасштабний наступ на всьому фронті, враховуючи ослаблення білогвардійців через наступальні дії та їх неспроможність організувати оборону захопленої території та міст, які там знаходились.

Успішність їх дій, зокрема кавалерійських загонів виявилась 8 грудня, Мамонтов К.К. був розбитий зі своєю кавалерією, коли зійшовся у бою з кавалерією під керівництвом Будьонного С.М. біля Нового Осколу. Червона кавалерія перехопила ініціативу у боях і змогла після цієї перемоги і надалі завдавати поразок білогвардійцям. Таким чином червоні все ж створили свою

¹¹³ Савченко В. А. Дванадцять війн за Україну. — Харків: Фолио, 2006. — 415 с. Глава седьмая. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/07.html

власну бойову кавалерію, яка змогла протидіяти досвідченим кавалеристам Дону і проявила високу боєздатність. Що стосується Донської армії, то після рейду Мамонтова і боях з Червоною армією вона помітно послабшала і вже не могла вести активні наступальні дії.

Щодо початку 1920 року, то тут можна відзначити бої за надпотужний промисловий центр, а саме за Ростов-на-Дону, а також бої на річці Манич. Щодо першої події, то протистояння військ за промисловий центр велась з 7-10 січня 1920 року¹¹⁴.

Успіх на початку мали білогвардійці, оскільки зосередили значну кількість сил на підступах до Ростова. Однак перегрупувавшись червоні все ж зуміли захопити Ростов-на-Дону, про що згадує Будённый С. М.: «Червоною Кінною армією 8 січня 1920 року в 20 годині взяті міста Ростов і Нахичевань. Наша славна кавалерія знищила всю живу силу ворога, що захищала осині гнізда дворянсько-буржуазній контрреволюції... Вранці 9 січня в Ростові і Нахичевані зав'язався вуличний бій, що тривав весь день. 10 січня міста зовсім очищені і ворог відігнаний за Батайськ і Гнилоаксайську»¹¹⁵. Втрата Ростова-на-Дону була ключовою поразкою, оскільки це був торговельно-промисловий центр і він опинився під контролем червоних військ.

Що стосується кількості донських козаків та й взагалі білогвардійських військ вже на середину січня 1920 року, то: «За словами Денікіна, до середині січня 1920 року мав у своєму розпорядженні 54 тисячі солдатів і офіцерів, з них: 37 тисяч - Донська армія, 10 тисяч - Добркорпус, 7 тисяч - Кубанська армія. Крім того, у Денікіна було ще 10 тисяч чоловік для поповнення діючих частин»¹¹⁶.

¹¹⁴ Будённый С. М. Пройдённый путь. Книга первая: М.: Воениздат, 1958. — 448 с. Глава XIII [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/budenny_sm/1_13.html

¹¹⁵ Там само. Глава XIII частина 2 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/budenny_sm/1_14.html

¹¹⁶ Там само. Глава XIV частина 1 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/budenny_sm/1_14.html

Зосереджуючись на ситуації в Донській армії нагадую, що кількість військ на початок 1919 року сягала 52 582 людей, отже можемо спостерігати зменшення бойового потенціалу і ознаки закономірної тенденції щодо деморалізації та знищення. За таких обставин донським козакам було важче чинити опір. Для підтвердження цього згадаймо низку боїв за річку Манич.

Переходячи до боїв за річку Манич то тут донці разом з силами білогвардійців зайняли для себе більш вигідні позиції для оборони, оскільки на їх стороні було знання природних місцевостей, які при потеплінні перетворювались на непрохідні болота і таким чином кінним військам червоних, зокрема кінній армії було дуже важко воювати в таких умовах. Щодо самих боїв то перед самим боєм за річку Манич через погодні й місцеві умови перевагу утримували білогвардійці. До прикладу, то в боях з 20 на 21 січня червоні програли¹¹⁷.

Однак в зіткненнях за саму річку 27 січня - по 2 лютого, були запеклі бої з перемінним успіхом, але все ж червоні таки зуміли її форсувати і продовжити далі своє просування на південь. Спроба закріпитися на річці Манич була останньою надією донських козаків на призупинення Червоної армії, а отже втрата Манича означала втрату ініціативи. Загалом це було завершальним етапом активних бойових дій Всевеликим Військом Донським. Сама ж Донська армія втратила зв'язок з власним мобілізаційним потенціалом і фактично продовжилась лише агонія військ.

Щодо останньої крапки у боротьбі Донської армії з більшовиками, свідчить їх масовий відтік до Новоросійська а далі вже переправа до Криму. Зокрема маємо такі підтвердження: «Але в міру того, як підкочувала до Новоросійська хвиля донців, положення з'ясовувалося все більше і притому в несподіваному для Сидоріна сенсі: коливання потроху розсіялися, і все

¹¹⁷ Будённый С. М. Вказана праця. Глава XIII частина 4 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/budenny_sm/1_13.html

донське військо кинулося до кораблів. Для чого - навряд чи вони тоді віддавали собі звіт.¹¹⁸»

Тож підсумовуючи формування і діяльність армії Дону можна зазначити наступне:

- На Доні наприкінці 1918 року творилась «Молода армія»;
- Ударну силу армії становила сильна донська кавалерія;
- Політика більшовиків щодо «розкозачення» у північних областях Дону, посприяло приєднанню в цілому до білогвардійського руху тої частини донських козаків, які були в опозиції до ВВД;
- Найяскравішим проявом застосування кавалерії став «Рейд Мамонтова», в ході якого були отримані перемоги козаками і захоплено чималі військові трофеї, сам рейд частково посприяв успіху білогвардійців, але всіх поставлених задач не було реалізовано;
- Дон протидіяв більшовикам своїми силами без іноземних формувань, однак боєприпаси постачались з Великої Британії, але не в достатній кількості для ведення активних бойових дій;
- Через територіальне розміщення на півночі, яке було ближчим до більшовиків, ВВД маючи краще озброєння і власну армію на відміну від Кубані зазнав першим поразки у цій Громадянській війні;
- Не зважаючи на запеклий опір донських козаків узимку 1920 року, червоні війська все ж розбили Донську армію і захопили територію ВВД.

Отже донським козацьким формуванням Всевеликого Війська Донського було нелегко воювати з більшовиками, попри стійкість та завзятість козаків. Більшовики маючи перевагу над донськими козаками у кількості та мобілізаційному потенціалі все ж перемогли у цій війні, хоча і зазнавали

¹¹⁸Деникин А.И. Очерки русской смуты. — Париж, 1921. Том V. Глава XXIII. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai2/5_23.html

поразок. Однак я все ж вважаю, що донські козаки попри програш зуміли себе гідно проявити у військовому плані. Звісно у них було чимало труднощів як от брак спорядження чи підтримки іноземців, хвороби(тиф), але як на мене сам факт того що вони так довго протримались і давали відсіч переважаючим військам більшовиків вже заслуговує на і повагу.

2.2 Козацькі формування на Кубані

На початку огляду військових формувань Кубанського козацтва треба коротко проаналізувати військово-стратегічне становище самого Кубанського Краю. Воно суттєво різнилося від ситуації в ВВД. В 1919 р. Кубань знаходилася поза театром бойових дій і відігравала значення основного тилу ЗСПР. До того ж Кубанський Край на відміну від ВВД не мав власної армії. Через особливості військово-політичної ситуації та співвідношення сил сторін всі кубанські козацькі частини входили до складу Добровольчої армії. Початок цьому поклала угода між кубанським і добровольчим проводом у березні 1918 р.¹¹⁹ За таких умов ситуація з творенням власних Збройних Сил Кубанського Краю була дуже складною й тривалий час гальмувалась командуванням Добровольчої армії.

Інакше кажучи сам Денікін А.І. був проти створення такої армії. Це було не безпідставним з його боку, адже він мав ситуацію на Дону, коли там панували самостійницькі настрої ще за Отамана Дону Краснова П.Н.¹²⁰

Далі проблемним для Кубані з військової сторони було й те, що там взагалі не виготовляли боєприпасів. Зокрема про проблему з боєприпасами згадує і наголошує у своїх спогадах Шкуро А.Г.: «Я знову виїхав на першу лінію і

¹¹⁹ Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей : Монографія. – Львів – Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. – 543 с. с. 394-395

¹²⁰ В.В.Задунайський. Військова організація та бойові дії донських і українських кубанських козаків під час революції 1917-1921 рр.

віддав наказ Русанову берегти патрони і не відкривати вогню по ланцюгах противника далі 400 кроків.»¹²¹.

Велика Британія як союзниця білогвардійців була тим джерелом надходжень спорядження та боєприпасів для кубанських козаків. Зокрема У. Черчилль згадує: «За порадою генерального штабу, починаючи з липня місяця 1919 р Англія надавала йому (Денікіну) найбільшу допомогу, і не менше 250 тис. Рушниць, 200 гармат, 30 танків і величезні запаси зброї і снарядів були послані через Дарданелли і Чорне море в Новоросійськ . Кілька сотень британських армійських офіцерів і добровольців в якості радників, інструкторів, зберігачів складів і навіть кілька авіаторів допомагали організації денікінських армій ...»¹²²

Основною проблемою для Кубані було й те, що Велика Британія не напряму постачала ці всі танки, боєприпаси і т.д., а через Добровольчу армію, яка в свою чергу допомагала кубанським частинам. Тобто самі поставки контролювалися керівництвом ЗСПР, що робило кубанських козаків залежними від неї.

На озброєнні у кубанських козаків була холодна зброя, а от з вогнепальною зброєю та боєприпасами до них були значні проблеми, адже у кубанських козаків не було патронних та зброярських заводів з виготовлення всього необхідного. Отже, з цього можна припустити, що вони воювали за рахунок підтримки англійців та добутої ними трофейної зброї і боєприпасів.

Щодо військового досвіду козаків на Кубані, то його у них було чимало. Варто лиш озирнутися на декілька десятків років назад, то можемо побачити їх весь час у військових сутичках проти гірських народів Північного Кавказу.

¹²¹ Шкуро А. Г. Гражданская война в России: Записки белого партизана. — М.: АСТ: Транзиткнига, 2004 глава 12 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/shkuro_ag/12.html

¹²² А.Ф. Киселев, Э.М. Шагин. Хрестоматия по отечественной истории (1914 - 1945 гг.) М. 1996, с. 253 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://doc20vek.ru/node/3983>

На жаль, належного і вчасного формування армії на Кубані не було, хоча ініціативи були зокрема зі сторони Врангеля П.М. та Шкуро А.Г., адже вони розуміли що дійсно є можливість створити на Кубані війська, які зможуть протистояти більшовикам. Однак через таку перешкоду як острах Денікіна А.І. повністю втратити контроль над Кубанським Краєм адже з самостійницькими настроями Проводу Кубані цього зробити не вдасться.

А раз на Кубані блокувалось створення регулярної армії, і не було власного виробництва зброї і патронів, то можемо стверджувати, що порівняно з Армією Дону вони були у скрутнішому становищі. Це стосується озброєння своїх солдатів так і в творенні самостійних Збройних Сил, які б не входили до загальної Добровольчої армії і підпорядковувалися б виключно військовому керівництву Кубані.

Щодо піхотних військ, то можна наголосити на тому, що в час Першої Світової війни їх кількість сягала 24 пластунських батальйонів¹²³. Зокрема ці пластунські батальйони відзначались високою військовою ефективністю при несенні служби в складніших умовах, а саме на Кавказі, порівняно з донськими козаками, які у більшості своїй воювали у Європі. Складність умов полягала у особливому кліматі, що спричиняло масові захворювання у козаків. Іншою складністю для них був ворог, а саме народи Кавказу, які знали ці місцевості і окрім народів Кавказу вони ще й воювали проти регулярної турецької армії, що ускладнювало службу для кубанських піхотинців. Їх досвід був перенесений після Першої Світової війни на Громадянську війну, коли вони діяли в складі Добровольчої армії.

Зазначимо, що на переддень Першої Світової війни, можна помітити домінування кавалерійських військ а саме наявності 33 кінних полка.¹²⁴

¹²³ Задунайський В. Порівняння військової структури та бойової підготовки кубанських пластунів і польських піхотинців(початок ХХ.ст.). [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/414/Zadunajski_Comparison%20of%20the.pdf?sequence=1&isAllowed=y

¹²⁴ Задунайський В. Військово-організаційна структура кавалерії Кубанського козацького війська напередодні Першої світової війни / В.Задунайський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць / Відпов. ред. О.М.Титова. – Вип. 23. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – с. 424-430.

Кубанська кавалерія була спадком дореволюційних військ, та під час Громадянської війни приносила чимало користі для білогвардійців.

Хоч вони не були досконалыми у всьому, але їм все ж вдалося проявити себе досить успішно під час Громадянської війни. Далі спробуємо проаналізувати їх успішність на підставі подій на території Донбасу в березні - травні 1919 року під час рейду в тил більшовиків та боротьбою з загонами Нестора Махна.

Отже, щодо самого рейду в тил більшовиків, то кінними загонами Шкуро А.Г. було прорвано фронт біля Дебальцево і було просування на південь до Азовського моря, також в боях за Горлівку.¹²⁵ Ситуація була досить схожою з рейдом Мамонтова К.К., коли при скопленні критичної переваги козаків у певному місці було захоплено міста без запеклого спротиву з боку більшовиків, коли ті тікали з наближенням кавалерії козаків донських і кубанських.

Щоб не заглиблюватися в деталі самого рейду, можна коротко його описати як такий що був успішним. Оскільки цілі які планувалися на самому початку були досягнуті, а саме хаотизація позицій ворога і підготовка до подальшого наступу. Також, щодо захоплення ворожих міст і щодо часового проміжку то рейд Шкуро А.Г. був коротший за рейд Мамонтова К.К., оскільки тривав всього два тижні¹²⁶. Незважаючи на успішність цього рейду сили кубанських козаків були виснажені.

Щодо цілей то зрозуміло чому Шкуро А.Г. їх виконав а Мамонтов К.К. ні, адже для донського генерала Мамонтова К.К. завданням було прочистити шляхи і в подальшому йти на Москву, що з його силами було просто неможливо зробити. Щодо порівняння і діяльності цих двох рейдів Шкуро

¹²⁵ Лехович Д.В. Вказана праця Глава XX [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://militera.lib.ru/bio/lehovich_dv/20.html

¹²⁶ Шкуро А. Г. Гражданская война в России: Записки белого партизана. — М.: АСТ: Транзиткнига, 2004 глава 20 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/shkuro_ag/20.html

А.Г. і Мамонтова К.К., то вони безумовно були схожі деякими моментами а саме:

- Обидва проходили по тилу противника(більшовики);
- Міста були захоплені у схожий спосіб;
- Цілі які були поставлені (хаотизація військ ворога і підготовка до подальшого наступу);
- Основним діючим родом військ серед кубанців і донців була кавалерія;

Взагалі особливо в той час на території Донбасу кінні загони таких командирів як Шкуро А.Г., Улагая С.Г. та Врангеля П.М., були своєрідною перевагою для білогвардійського командування, оскільки у червоних військ кавалерія також була, однак вона не могла настільки ж ефективно протидіяти кавалерії білих. Щодо цього можна навести спогади Троцького Л.В.: «Перевага кінноти в першу епоху боротьби служила в руках Денікіна велику службу і дала можливість нанести нам ряд важких ударів ... У нашій польовій маневреній війні кавалерія грала величезну, в деяких випадках вирішальну роль. Кавалерія не може бути імпровізована в короткий термін, вона вимагає специфічного людського матеріалу, вимагає тренуваних коней і відповідного командного матеріалу. Командний склад кавалерії складався або з аристократичних, переважно дворянських прізвищ, або з Донської області, з Кубані, з місць природженої кінноти ...»¹²⁷.

Ще одним негативним чинником для кубанських військ були політичні прорахунки проводу ЗСПР. Детальну оцінку у своїх спогадах наводить Шкуро А.Г., щодо відносин Білого руху з сусідами: «Гасло ж «неподільна Росія» тепер уже пояснювався в Ставці в обмеженому значенні цього терміну, тобто як заперечення федеративного будівництва держави. Все це дробило сили і засоби армії, викликало необхідність утримання великих

¹²⁷Лехович Д.В. Белые против красных. — М.: Воскресенье, 1992. Глава XX [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://militera.lib.ru/bio/lehovich_dv/20.html

гарнізонів в тилу і перешкоджало можливості створення єдиного антибільшовицького фронту.»¹²⁸.

Тобто можемо припустити, що ситуація для Білого руху була досить важкою, адже негативні відносини з сусідами на тлі війни з більшовизмом, були вкрай негативними факторами як для командування так і для армії, оскільки на той момент при різкій різниці у кількості людського потенціалу(на користь більшовиків) і при різниці у ресурсах для ведення війни, тільки один суцільний антибільшовицький фронт міг би хоч якось гарантувати перевагу над силами більшовиків.

Ведучи мову про специфіку цієї війни окремої уваги заслуговує ситуація з місцевим населенням, яке страждало як від більшовицької армії, так і від білогвардійців. Це пояснюється тим, що як одні так і другі проводили реквізиції у населення для потреб армії, але з точки зору простих людей це був банальний грабунок їх майна посеред білого дня. Хоча така сумна практика була і є прикрою буденністю для кожного військового конфлікту чи повномасштабної війни.

Щодо подальшої діяльності кубанських збройних формувань можна згадати про успішну боротьбу кінних загонів Шкуро А.Г. проти махновців біля Маріуполя і захоплення цього міста та захоплення центру махновського руху(а саме села Гуляй-Поле)¹²⁹. Зокрема тут особливість полягала у змозі кубанських козаків пристосуватися до атак та маневрів загонів Нестора Махна. Тож пристосувавшись до ворога на його території, козаки активно використовували кількісну перевагу, таким чином, захопивши центр всього махновського руху і отримавши при цьому чималу військову здобич.

Ведучи мову про специфіку війська, окремої уваги заслуговує епізод, щодо виділення під керівництво Шкуро А.Г., піхоти. З військової точки зору, це

¹²⁸ Шкуро А. Г. Гражданская война в России: Записки белого партизана. — М.: АСТ: Транзиткнига, 2004 глава 21 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/shkuro_ag/21.html

¹²⁹ Там само. глава 22 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/shkuro_ag/22.html

можна трактувати як зниження швидкості і маневреності кінноти а також довгі переходи через повільність піхоти, однак з іншого боку піхота в бою слугує сильною підтримкою для кінноти. Тож я можу припустити, що згаданий командир міркував категорією максимальної мобільності та ефективності кавалерії тому і був невдоволений таким рішенням командування.

Таким чином, ми побачили ефективність кубанських кінних загонів в період розгортання наступу білогвардійців на Південному фронті у 1919 році. При цьому варто ще раз наголосити на здатності кубанських козаків до пристосовування до ворога, а також нанесенні точкових ударів по позиціях більшовиків, коли у козаків була перевага у кількості.

Впродовж усієї Громадянської війни кількість кубанських військ постійно змінювалась, тож було б доречно згадати про їх чисельність саме під час піку наступу білогвардійців. Щодо чисельності військ кубанців в тій же Добровольчій армії, то з доповіді Головного командування - Реввійськграду Республіки про становище на фронтах до 13 червня 1919 року, а саме по чисельності ворога на різних фронтах можемо побачити такі дані:

«Проти наших фронтів, за наявними відомостями, противник має:

Проти Південного фронту - близько 110 тис. Багнетів і шабель, 1206 кулеметів, 384 знаряддя і 14 танків;

Всього - близько 655 тис. Багнетів і шабель, 5900 кулеметів, 1771 знаряддя і 14 танків»¹³⁰. Якщо подивитись на Південний фронт, то приблизно на ньому діяло 110 тис. білогвардійців.

З досліджень Д.Білого кількість кубанських козаків становила 90% від Добровольчої армії¹³¹. Беручи до уваги цифри зі спогадів Будьонного(на середину січня 1920 року: 37 тисяч - Донська армія, 10 тисяч - Добркорпус, 7

¹³⁰ А.Ф. Киселев, Э.М. Шагин. Хрестоматия по отечественной истории (1914 - 1945 гг.) М. 1996, с. 234-238.

¹³¹ Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей с. 399

тисяч - Кубанська армія)¹³², то можна припустити, що кубанців на той момент було від 45 до 55 %. Тож припускаємо, що кубанських військових у Добровольчій армії якщо було 45%, то 49.500 тис. Натомість якщо 55%, то 60.500 тис. людей.

Одним з цікавих моментів для мене була ініціатива Шкуро А.Г. щодо перспективи об'єднання з Мамонтовим К.К. під час його рейду¹³³, щоб посилити наступ обох кіннот і прорватися до Москви з метою її захоплення і таким чином захоплення центру більшовицького керівництва, хоча йому це робити заборонило вище командування. Така ініціатива, якщо б вона була втілена в життя, за моїми припущеннями могла б цілком змінити хід війни не на користь блогвардійців, адже сам кінний корпус Мамонтова К.К. був виснажений і це не привело б до успіху, навіть враховуючи той факт, що кавалерія Будьонного С.М. ще не була створена і не могла повністю вступати у збройний конфлікт з донськими козаками. А для військ Мамонтова К.К. на той час підтримка кавалерії А.Г.Шкуро, вже не склала б великої допомоги.

Не слід оминати й такого негативного чинника як деморалізація і паніка у рядах вже кубанських військ. Тут можна зазначити, що основною причиною цих явищ слугувала втома від постійних бойових дій, також постійні чвари між керівництвом Кубанського Краю та Проводом білогвардійського руху(в обличчі Денікіна А.І.). Таким чином багато хто з кубанських козаків хотіли вертатись додому використовуючи всі можливі засоби.

Про це детально згадує Шкуро А.Г. у своїх спогадах: «Всі, хто мав право бути евакуйованим за станом здоров'я і хто раніше залишався добровільно в строю, тепер прагнули здійснити своє право. Командири полків були завалені клопотаннями про звільнення у відпустку. Деякі козаки дезертирували, забираючи з собою коней і забрану мародерством здобич ... Загальний

¹³² Будённый С. М. Вказана праця. Глава XIV частина 1 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/budenny_sm/1_14.html

¹³³ Шкуро А. Г. Гражданская война в России: Записки белого партизана. — М.: АСТ: Транзиткнига, 2004 глава 22 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/shkuro_ag/22.html

ентузіазм перших днів після звільнення краю від більшовиків, після прибуття добровольчої адміністрації і зграї поміщиків, які поспішали з серцями, повними помсти, в свої розорені маєтки, змінювався недовірою і навіть ненавистю»¹³⁴.

Зі сторони червоних, а саме зі спогадів Будьонного С.М. розуміємо, що дух білогвардійців вже повністю занепав: «Від населення і полонених ми знали, що денікінські війська розкладаються: не тільки солдати, а й офіцери, втрачаючи віру в перемогу, дезертирують зі своїх частин, розбігаються навіть старі козаки - найстійкіша гвардія білих.»¹³⁵.

Тобто стає зрозумілим, що довготривалість війни і виснаження кубанських козаків призводили до негативних наслідків. Також ситуація у самому війську була не найліпшою, оскільки тилу на Кубані через протистояння Проводу і керівництва ЗСПР, козаки залишали свої бойові позиції. Тож більшість з них вже не хотіли продовжувати боротьбу і повертались на Кубань.

Дивлячись вже на кількість кубанських військ на січень 1920 року то з досліджень Дерябіна А.І. можемо побачити, що: «До 5 (18) січня 1920 бойовий склад частин Кубанського козачого війська складався з 2,5 тисяч шабель, 6 тисяч багнетів і 36 гармат. У січні ж на фронт посилялися поповнення, що увійшли разом з рештою там частинами в 1-й Кубанський корпус генерала Крижанівського; до кінця місяця на Кубані закінчив реорганізацію і виступив на Маничський фронт 2-й Кубанський корпус (2-я і 4-я Кубанські козачі дивізії; командир - генерал Науменко), продовжував реорганізовуватися 3-й Кубанський корпус.¹³⁶». Тобто бачимо суттєву відмінність від цифр за червень 1919 року, коли був найбільший розмах

¹³⁴Шкуро А. Г. Вказана праця, глава 23 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/shkuro_ag/23.html

¹³⁵ Будённый С. М. Пройдённый путь. Книга первая: М.: Воениздат, 1958. — 448 с. Глава XI. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/budenny_sm/1_11.html

¹³⁶ Дерябин А. И. Крестный путь казака Андрея Шкуро. Шкуро А. Г. Гражданская война в России: Записки белого партизана / А. Г. Шкуро. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. — 540 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/shkuro_ag/pre.html

білогвардійських сил. Така мала кількість військ обумовлюється звісно ж виснаженням та кількісним зменшенням військ в ході зтяжних і часто програшних боїв з червоною армією.

Перед тим як переходити до подій 1920 року, варто наголосити на розгромі Кубанської Ради, як одному з політичних чинників, який негативно впливав на кубанських козаків на передовій і вони масово дезертирували до Кубані.

Аналізуючи участь кубанських формувань у 1920 році то зі спогадів Ф.І. Єлісеєва, про відхід від річки Манич: «Після жорстоких боїв під Торговою всі частини військ відходили на південний захід, до залізничному вузлу Тихорецької. Під селом Біла Глина Ставропольської губернії сталася катастрофа в 1-м Кубанському корпусі»¹³⁷. Катастрофа полягала в тому, що під час наступу червоних військ 1-й Кубанський корпус зазнавав численних втрат від більшовиків і майже повністю був розбитий. Таким чином ми бачимо, що як донські так і кубанські козаки вже нічого не могли вдіяти з наступом червоних, тому вони лише оборонялись і відступали на південь.

Не варто й оминати намагання Кубанського проводу творити свою власну армію на початку 1920 року. Звісно це був правильний крок, однак як я вже зазначав раніше, про повноцінно укомплектовану армію йтися не буде, адже час створення такої армії був не доречним. Якщо подивитись на події, що відбувались до того, а саме невдача московського наступу та поступові поразки від червоних військ як піхоти так і кавалерії Будьонного С.М., після чисельних людських втрат та деморалізації війська як психологічно так і фізичного виснаження, створювати армію вже було запізно.

Однак, щодо цього намагання створити Кубанську армію, бачимо таку картину: «Сформована тільки на початку 1920 р. Кубанська армія під командуванням генерала С. Улагая не мала ні належного озброєння, ні баз

¹³⁷ Ф.И. Елисеев. Последние бои на Кубани. Капитуляция Кубанской армии. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://library.kazachiy-hutor.ru/uploads/2016/04/F.I.-Eliseev-Poslednie-boi-na-Kubani.-Kapitulyaciya-Kubanskoy-armii.pdf>

постачання, ні харчів, ні часу організувати належну оборону Краю.»¹³⁸ Таким чином ми можемо побачити тяжкі для держави наслідки війни при творенні кубанської армії, коли Кубань була виснаженою та витратила чимало ресурсів як людських так і фінансових.

Отже на даний час Кубань була просто не в змозі належним чином організувати та створити власну армію, яка могла б протистояти більшовикам та стримувати їх наступ на край. Хоча залишки армії продовжували функціонувати і до неї приєднувалися козаки через страх більшовицьких репресій. Зокрема про їх боротьбу і вже фінальну поразку як армії, свідчить той факт, що: «...19 квітня 1920 р. Кубанська армія (загальна кількість особового складу – 57 тис. багнетів та шабель) склала зброю. Всього здалося 34 тисячі козаків, значна частина козаків переправилася до Криму, окремі загони перейшли до Грузії або розпорошилися в горах, де приєдналися до антибільшовицьких повстанців.»¹³⁹

Переходячи вже до висновків щодо кубанських збройних формувань, то вони у цій війні зробили значний внесок у перемоги білогвардійців, хоч їм так і не вдалось вчасно сформувати та повністю укомплектувати армію (окрему від Добровольчої армії). Фактор втомі і постійної боротьби був для них одним з критеріїв чому вони масово покидали фронт, що і було однією з вагомих причин поразки Білого руху. Кавалерія Кубані дуже ефективно себе проявляла на Донбасі та інших фронтах. Також однією з причин чому козаки на фронті лишали свої позиції і вертались додому, було протистояння в тилу Кубанської Ради із ЗСПР на чолі з Денікіним А.І. в 1919 році.

Підсумовуючи сам розділ можна для початку винести такі основні тези:

¹³⁸ Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей : Монографія. – Львів – Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. – 543 с. с. 407

¹³⁹ Там само.

- Для козаків як донських так і кубанських це була надзвичайно важка боротьба з переважаючим чисельністю військ і матеріальним забезпеченням противником;
- Хоч у козаків і був більший досвід ведення війни, який допомагав їм перемагати у багатьох боях і захоплювати міста, але ці перемоги не вдалось зреалізувати до кінця через брак людей;
- Хоча на Дону і була сильніша армія ніж на Кубані, однак через територіальне розташування(північніше і ближче до більшовиків) все ж донські козаки програли першими;
- Фактор втоми і почуття покинутості рештою світу проявлялась і на донських і на кубанських козаках;
- Неспроможність проводу Білогвардійського руху на чолі з Денікіним А.І. об'єднатись з сусідами задля остаточного знищення більшовизму призвела до поразки;
- Кавалерія як Дону так і Кубані проявляла себе якнайкраще і без неї не було б стількох перемог з боку білогвардійців;
- Більшовики теж після ряду поразок зрозуміли вагомість кавалерії і її ефективність, таким чином створивши кінний корпус Будьонного С.М.;
- Особливо взимку ряди білогвардійців косив тиф, зменшуючи і так нечисленні війська;
- Хоча допомога від Великої Британії як країни-учасниці Антанти була присутньою, але все ж її виявилось недостатньо для Армії Дону, однак для Добровольчої армії, у складі якої були кубанські козаки, вона постачала чимало зброї та боєприпасів, також основою для поповнення як провіанту так і боєприпасів були трофеї;
- Незважаючи на кінцеву поразку козаки Дону і Кубані гідно себе проявили у цій кровопролитній війні, хоча військовий потенціал Кубані так до кінця і не був розкритий.

Далі було б доречно порівняти дві кавалерії а саме донську і кубанську. Отож переходячи до порівняння двох кавалерій, а саме Мамонтова К.К. і Шкуро А.Г., то я б розставив їх у такій послідовності: на перше місце донські кавалеристи, на друге кубанські. На мою думку, в донців було більше військового потенціалу, а також додатковим плюсом для них було й те, що в них були одні з найкращих коней. Далі йдуть кубанські, бо досвіду в них теж вистачало судячи з різноманітності ворогів, які вони мали і яких перемагали, однак я вважаю що перевага була на боці донських козаків.

Варто знову наголосити, що донські і кубанські козаки пройшли нелегкий шлях у цій Громадянській війні. В цей час кожна сторона по своєму зуміла втілити свій військовий потенціал. Серед тих подій було чимало негативного, а саме такі явища як дезертирство, масові розбої та грабунки, знущання та терор проти мирного населення, цілеспрямоване винищення традицій та минулого(більшовиками щодо козаків). Велике негативне значення мали і політичні конфлікти між керівництвом Добровольчої армії та Отаманом Дону Красновим П.Н. і ЗСПР та Проводом Кубані. Звісно у фіналі цієї війни козаки програли, але вони гідно тримались і досить ефективно боролись проти більшовиків, що наштовхувало останніх до модернізацій своєї армії, як от створення кінної армії. Також можна зазначити, що це була війна здебільшого кровопролитна і братовбивча війна, коли з одного боку билися ті, котрих підхопили гасла більшовиків, а з іншого боку козаки на Дону і Кубані, які ставали на захист свого звичного способу життя та нових досягнень революційної доби.

ВИСНОВКИ

У державному будівництві Кубанського козацтва домінуючу роль відігравав «парламент» (Крайова і Законодавча Ради), а для Донського козацтва більшу вагу мав Військовий Отаман. Отже, ми можемо простежити в Кубанського Козацтва іншу традицію в основах державного будівництва, ніж у того ж таки Донського Козацтва. Тут різниця між ними полягала у керівництві, оскільки на Дону завжди керував одноосібно Отаман, а на Кубані були різного роду збори, де вони вирішували всі важливі питання. Також між ними різниця полягала в тому, що на Кубані були козаки «чорноморці» та «лінійці». Чорноморцями були нащадки козаків, які переселилися з січі та гетьманщини, а лінійці це здебільшого донські козаки. Що стосується політичних проводів Дону і Кубані, то можна сказати, що вони перш за все дбали про інтереси своїх державних утворень, а тому були незгідними з позицією керівництва ЗСПР, щодо їх повного підпорядкування. Така позиція сторін призводила до гострих протиріч.

На Дону відбувалось протистояння між самостійницькими настроями Отамана Краснова П.Н. та керівництвом Добровольчої армії на чолі з Денікіним А.І., яке переманило на свій бік Військовий «Круг» Дону. Це все відбувалось до моменту визнання главенства керівництва Добровольчої армії над ВВД і відставки Отамана Краснова П.Н.

На Кубані таке протистояння відбувалось між Кубанською Радою та білогвардійським проводом на чолі з Денікіним А.І. Варто відзначити, що їх протистояння було більш жорстким, і проявлялось у вбивствах важливих персон на Кубані, зокрема Рябовола М.С. та Колабухова О.І. В решті-решт ця гостра політична баталія в результаті призвела до відкритої конфронтації і розгрому Кубанської Ради.

Однак не варто одразу ж скидати абсолютно всю провину на ЗСПР та керівника Денікіна А.І., бо більшовики теж були колосальною загрозою для козаків і своєю політикою щодо козацтва спричиняли не менше шкоди для нього. Мені все ж здається, що тут основною проблемою були внутрішні чвари, адже з більшовиками тут усе зрозуміло, бо вони були зовнішнім ворогом. А от внутрішній розлад у Білому русі як раз зіграв на руку більшовикам і прискорив їх перемогу.

Усі ці суперечки та протистояння, боротьба за єдину владу в одних руках, призводили до розладу і розпаду єдності Білого Руху, що й стало однією з основних причин програшу у війні та еміграції лідерів за кордон. Така політична ситуація не дозволила повністю об'єднатися і діяти спільно для перемоги над більшовиками.

Як висновок щодо військової складової, то можна зазначити, що в цій війні кубанські і донські козаки були в досить складних умовах. По-перше це пояснюється тим, що в них був дуже серйозний ворог, а саме більшовики, які мали великий мобілізаційний ресурс та більше фінансів на відміну від козаків для ведення війни. Хоч боєздатність козаків була на досить високому рівні і вони активно протидіяли більшовикам, однак саме перевага у кількості та кращому оснащенні військ відіграла на користь більшовиків. По-друге проблемою для керівництва ВВД та Кубанського Краю полягала в тому, що частина козаків переходила на бік Червоної армії, будучи підхопленими їх гаслами і обіцянками щодо кращого майбутнього.

Окремо можна виділити роль кавалерії у цій війні. Адже зараз можна зустріти досить популярну думку про те, що з появою кулеметів вона померла як важлива складова військ. На прикладі Громадянської війни, ми можемо побачити, що це не так. Яскравими прикладами застосування кінноти козакам Дону був кінний рейд Мамонтова К.К., а Кубані рейд Шкуро А.Г. Звісно до певного часу кавалерія козаків переважала над червоною, однак варто віддати належне саме останнім. Адже за досить короткий

проміжок часу більшовики, навчаючись на власних помилках, змогли створити власну ефективну кінну армію, що під кінець війни змогла себе ефективно проявити у боротьбі проти козаків.

Також звернемо увагу на моральну витримку козаків, які тримали лінію фронту довгий час, при цьому часто не маючи належного постачання зброї та чисельного складу. На відміну від більшовиків, мобілізаційний потенціал яких був вищим ніж у козаків.

Не варто й забувати про такі негативні фактори як хвороби і дезертирство, що були як з боку білогвардійців так і з боку більшовиків. Однак тут треба враховувати той факт, що через чисельну меншість білогвардійців ці два фактори принесли саме їм більше шкоди, аніж більшовикам.

На мою думку потенціал Дону і Кубані у військовому та політичному плані не був реалізований до кінця. Це пояснюється зокрема і розладом у самому Білому русі та у наступальних операціях, при малій чисельності військ, що не дозволяло як слід закріпитися на захоплених територіях, після чого вже проводити подальший наступ. Зокрема відсутність належного постачання зброї і боєприпасів не дозволяв військам «розгорнутись на повну».

Таким чином, у даній роботі нами був проаналізований як політичний так і військовий шляхи Донського та Кубанського козацтва. У кожної сторони були свої сильні та слабкі сторони у політиці чи військовому плані. Наприклад Дон був більш сильним у військовому плані, адже мав свою армію, натомість Кубань була рішучішою при захисті своєї автономії у політичній площині і відстоювала своє право на існування аж до розгрому Кубанської Ради.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ:

ДЖЕРЕЛА:

1. Богаевский А.П. Ледяной поход. Воспоминания 1918 г. — Нью-Йорк: Союз первопоходников, 1963. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/russian/bogaevsky_ap/index.html
2. Будённый С. М. Пройдённый путь. Книга первая: Москва.: Воениздат, 1958. — 448с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/russian/budenny_sm/1_11.html
3. Директивы командования фронтов Красной Армии. 1917-1922 в 4-х томах: Том 1. Ноябрь 1917 г. — март 1919 г. — Москва.: Воениздат, 1971. — 788 с. — Тираж 5200 экз; [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://militera.lib.ru/docs/da/dir1/index.html>
4. Директивы командования фронтов Красной Армии. 1917-1922 в 4-х томах: Том 2 (март 1919 г. — апрель 1920 г.) — Москва.: Воениздат, 1974. — 768 с. — Тираж 4500 экз; [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://militera.lib.ru/docs/da/dir1/index.html>
5. Деникин А.И. Очерки русской смуты. — Париж, 1921. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai2/5_08.html
6. Ф.И. Елисеев. Последние бои на Кубани. Капитуляция Кубанской армии. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://library.kazachiy-hutor.ru/uploads/2016/04/F.I.-Eliseev-Poslednie-boi-na-Kubani.-Kapitulyaciya-Kubanskoj-armii.pdf>
7. Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність. – Мюнхен, 1968.
8. А.Ф. Киселев, Э.М. Шагин. Хрестоматия по отечественной истории (1914 - 1945 гг.) Москва. 1996

9. Краснов П.Н. Всевеликое Войско Донское // АРР, т.5. — Берлин, 1922. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/krasnov_pn2/index.html
10. Поляков И. А. Донские казаки в борьбе с большевиками. -- Мюнхен, 1962 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/polyakov_ia/index.html
11. Филимонов А.П. Кубанцы (1917–1918 гг.) // Берлин: «Белое дело», 1927. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/filimonov_ap/index.html
12. Шкуро А. Г. Гражданская война в России: Записки белого партизана. — Москва.: АСТ: Транзиткнига, 2004 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/shkuro_ag/index.html

ЛІТЕРАТУРА:

13. Авраменко А. Історія Кубані в сучасних українських атласах / А. Авраменко // Історико-географічні дослідження в Україні. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. — № 8. — С. 255–265.
14. Авраменко А. Козацьке військо на Кубані / А. М. Авраменко, Б. Є. Фролов, В. К. Чумаченко // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін.. — Київ.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007 — Т. II. — С. 364–414.
15. Авраменко А. Короткий огляд історії Кубанського козацького війська / А. Авраменко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. — Донецьк: Східний видавничий дім. Донецьке відділення НТШ. — 2007.— Т. 18. — С. 155–185.
16. Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей. — Донецьк: Східний видавничий дім, 2009, 544 с.

17. Богачев В.В. Очерки географии Всевеликого войска Донского / [Соч.] В.Б.; оформ. обл. А.Н. Кучеровой. - Новочеркасск: Отд. нар. прос. Всевеликого войска Донского, 1919.
18. Венков А.В. (ред.) История донского казачества . – Ростов на Дону, ЮФУ, 2008. – 464с. [Электронный ресурс] Режим доступа: [http://russiahistory.ru/download/library/student/Вузовские_учебники/Венков%20А.В.%20\(ред.\)%20История%20донского%20казачества.pdf](http://russiahistory.ru/download/library/student/Вузовские_учебники/Венков%20А.В.%20(ред.)%20История%20донского%20казачества.pdf)
19. Володихин Д. Гражданская война в России. Энциклопедия катастрофы. / [Сост. и отв. ред. Д. М. Володихин; Науч. ред. С. В. Волков]. — Москва.: Сибирский цирюльник, 2010. — 400 с.
20. Дерябин А. И. Крестный путь казака Андрея Шкуро. Шкуро А. Г. Гражданская война в России: Записки белого партизана / А. Г. Шкуро. — Москва.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. — 540 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/russian/shkuro_ag/pre.html
21. Задунайський, В. В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ - на початку ХХІ ст. : монографія /Вадим Задунайський ; Донец. нац. ун-т. - Донецьк : Норд-Пресс, 2006. - 322, [11] с. : фотогр. - ISBN 966-380-126-3
22. Задунайський В. Вишкіл в учбових командах полків І черги Кубанського Козацького Війська на початку ХХ ст.(на прикладі І Полтавського Кошового Отамана Сидора Білого полку) / В.Задунайський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету/ Гол. ред. Ф.Г.Турченко. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. 32. – С. 175-179.
23. Задунайський В. Використання “лави” козацькою та польською кавалерією напередодні та під час І Світової Війни - Проблеми історії

України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. ХІІ. – Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 262-267

24. Задунайський В. Військова організація та бойові дії Донських і Українських Кубанських козаків під час революції 1917-1921.- Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2008. – № 3-4. – С.46-52.

265 Задунайський В. Військова співпраця збройних сил УНР та російських козацьких формувань восени 1920 р. - Схід. – 2010. – № 5. – С. 91-93.

26. Задунайський В. Військово-організаційна структура кавалерії Кубанського Козацького Війська напередодні Першої Світової війни. Опубліковано: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць / Відпов. ред. О.М.Титова. – Вип. 23. – Київ.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – С. 424-430

27. Задунайський В. В. Володіння холодною зброєю в українських, російських та польських військових формуваннях (кінець ХІХ - 30-ті рр. ХХ ст.) : монографія / В. В. Задунайський. - Донецьк : Норд-Прес, 2008. - 202 с. - Бібліогр.: с. 190-201. - укр.

28. Задунайський В. Незвична військова служба Кубанських козаків кінця ХІХ – початку ХХ ст. (НА ПРИКЛАДІ КОЗАКА ЗАХАРА ЛОГВИНОВИЧА НІЖИНЦЯ) - Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету / Гол. ред. Ф.Г.Турченко. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – Вип. 46. – С. 83-86.

29. Задунайський В. Особливості діяльності лідерів Кубані під час революційних зрушень 1917-1920-х рр. (На прикладі Василя Іваниса та Андрія Шкуро) - Історико-політичні студії. Збірник наукових праць. Серія «Історичні науки». – Київ: ДВНЗ Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, 2016. – № 1 (6). – С. 38-47. [Електронний

ресурс]. – Режим доступу:
(<http://ir.kneu.edu.ua:8080/bitstream/2010/21220/1/38-47.pdf> 29.04.2017)

30. Задунайський В. Козацькі учбові збори початку ХХст. — центри вишколу з козацького військового та бойового мистецтва (Статтю опубліковано в Українському історичному збірнику / Гол. ред. В. Смолій. – Вип. 7. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 268-279).

31. Задунайський В. Реорганізація II Таманського кінного полку Кубанського козацького війська в 1907р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/407/Zadunajski_Reorganization%20of%20the.pdf?sequence=1&isAllowed=y

32. Задунайський В. Рушниці у бойовій системі українських кубанських козаків (початок ХХ ст.) (Статтю опубліковано в журналі «Історичні і політологічні дослідження» / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2009. – № 2. – С. 58-64)

33. Задунайський В. Старший командний склад кавалерійських з'єднань, сформований за участю кубанських козаків (початок ХХ ст.) / Українська державність: історія і сучасність: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м.Маріуполь, 23 листоп. 2012 р. / під заг. ред. К.В.Балабанова. – Маріуполь, 2012. – С. 18-21.

34. Задунайський В. Порівняння військової структури та бойової підготовки кубанських пластунів і польських піхотинців (початок ХХ ст.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/414/Zadunajski_Comparison%20of%20the.pdf?sequence=1&isAllowed=y

35. История гражданской войны в СССР: в 5 томах. — Т. I. Подготовка великой пролетарской революции. (От начала войны до начала октября 1917 г.) / Под редакцией: М. Горького, В. Молотова, К. Ворошилова, С. Кирова. — Москва.: Огиз (Государственное издательство «История гражданской

войны»), 1935. — 350 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/h/hcw/index.html>

36. История гражданской войны в СССР: в 5 томах. —Т. 2. Великая пролетарская революция (Октябрь — ноябрь 1917 года) / Под редакцией: М. Горького, В. Молотова, К. Ворошилова, С. Кирова,. — Москва.: Государственное издательство политической литературы, 1943. 656 с. — [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/h/hcw/index.html>

37. История гражданской войны в СССР: в 5 томах. —Т. 3. Упрочение советской власти. Начало иностранной военной интервенции и гражданской войны. (Ноябрь 1917 г. — март 1919 г.) / Ред. комиссия тома: Найда С. Ф., Обичкин Г. Д., Петров Ю. П., Стручков А. А., Шатагин Н. И. — Москва.: Государственное издательство политической литературы, 1958. 678 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/h/hcw/index.html>

38. История гражданской войны в СССР: в 5 томах. —Т. 4. Решающие победы Красной Армии над объединенными силами Антанты и внутренней контрреволюции. (март 1919 г. — февраль 1920 г.) / Ред. комиссия тома: Найда С. Ф., Обичкин Г. Д., Петров Ю. П., Стручков А. А., Шатагин Н. И., Шишкин С. Н. — Москва.: Государственное издательство политической литературы, 1959. — 444 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/h/hcw/index.html>

39. История гражданской войны в СССР: в 5 томах. —Т. 5. Конец иностранной военной интервенции и гражданской войны в СССР. Ликвидация последних очагов контрреволюции. (Февраль 1920 г. — октябрь 1922 г.) / Ред. комиссия тома: Будённый С. М., Найда С. Ф., Обичкин Г. Д., Софинов Н. Г., Стручков А. А., Шатагин Н. И. — Москва.: Государственное издательство политической литературы, 1960. — 420 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/h/hcw/index.html>

40. Казмірчук М. Джерела особового походження: Підручник/ Казмірчук Марія. – Київ.: Логос, 2010 – С. 242;
- 421Какурин Н.Е. Стратегический очерк гражданской войны. — М.-Л.: Воениздат. 1926. — 160 с. ≡ Репринт: Военная история гражданской войны в России 1918-1920 гг., Москва.: «Евролинц», 2004 по изданию Л.: «Печатный двор», 1929. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://militera.lib.ru/science/kakurin_ne/index.html
42. Карпенко С. В. Очерки истории белого движения на Юге России (1917–1920 гг.) / С. В. Карпенко. — Москва: Изд-во Ипполитова, 2006.— 456 с.
43. Р.Коваль. Нариси з історії Кубані [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://chornoshlychnyk.io.ua/s70676/narisi_z_istorie_kubani
44. Т. Ф. Каряева, Н. М. Вьюнова, З. Ф. Павлова, Н. А. Пронина, Э. Н. Ревука. Директивы командования фронтов Красной Армии.1917-1922 в 4-х томах: Том 1. Ноябрь 1917 г. — март 1919 г. — Москва.: Воениздат, 1971. — 788 с.; [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://militera.lib.ru/docs/da/dir1/index.html>
45. Т. Ф. Каряева, Н. М. Вьюнова, З. Ф. Павлова, Н. А. Пронина, Э. Н. Ревука. Директивы командования фронтов Красной Армии.1917-1922 в 4-х томах: Том 2 (март 1919 г. — апрель 1920 г.) — Москва.: Воениздат, 1974. — 768 с.; [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://militera.lib.ru/docs/da/dir1/index.html>
46. Кульчицкий С. В. Російська революція 1917 року: новий погляд / С. Кульчицкий ; НАН України, Ін-т історії.- К., 2003.- 77 с.
47. Лехович Д.В. Белые против красных. — Москва.: Воскресенье, 1992. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://militera.lib.ru/bio/lehovich_dv/index.html

48. Любовець Н. Вивчення мемуарів як історичного і біографічного джерела: до історіографії проблеми. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/soc_gum/ub/2010_7/p05.pdf ;
49. Маленко Л. Кубанське козацтво / Л.Маленко // Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф.Г.Турченко; Відпов. Ред. С.Р.Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С. 322-327.
50. Малукало А. Н. Кубанское казачье войско в 1860-1914 гг. — Краснодар: Кубанькино, 2003.
51. Нариси історії української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова. НАН України. Інститут історії України. – Кн. 2. – Київ.: НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2012. – 464 с.
52. Польовий Р. Кубанська Україна / Р. Польовий ; упоряд. Р. Коваль. – Київ: Діокор, 2002. – 138 с. – ISBN 966-96038-5-4.
53. Ратушняк О. В. Политические искания Донского и Кубанского казачества в годы Гражданской войны в России (1918-1920 гг.) / О. В. Ратушняк // Казачество России в Белом движении. Белая Гвардия. Альманах № 8. — Москва, 2005.
54. Римшан М. Рейд Мамонтова. Август—сентябрь 1919. Москва., 1926.
55. Савченко В. А. Двенадцать войн за Украину. — Харьков: Фолио, 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/index.html
56. Смирнов А.А. Вожди белого казачества. Атаман Каледин СПб.: Нева, 2003. - 320 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=mrymnMX-Q8MC&pg=PA2&lpg=PA2&dq=смирнов+атаман+каледин&source=bl&ots=iS72zUFb_f&sig=8OgO3LcVf9TI3Cg7XPLTUqm84WQ&hl=uk&sa=X&ved=0ahUKewi5tt7ir9HKAhXmEHKHCyJAPUQ6AEIGjAA#v=onepage&q=%D1%81%D

0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B2%20%D0%B0%D1%82
%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D0%BD%20%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0
%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD&f=false

57. Фролов Б.Е. Оружие кубанских казаков [Текст] / Б.Е.Фролов. – Краснодар: Традиция, 2009.–128 с.

58. Шамбаров В.Е. Белогвардейщина. — Москва.: ЭКСМО- Пресс, 2002.
[Электронный ресурс]. — Режим доступа:
<http://militera.lib.ru/research/shambarov1/index.html>

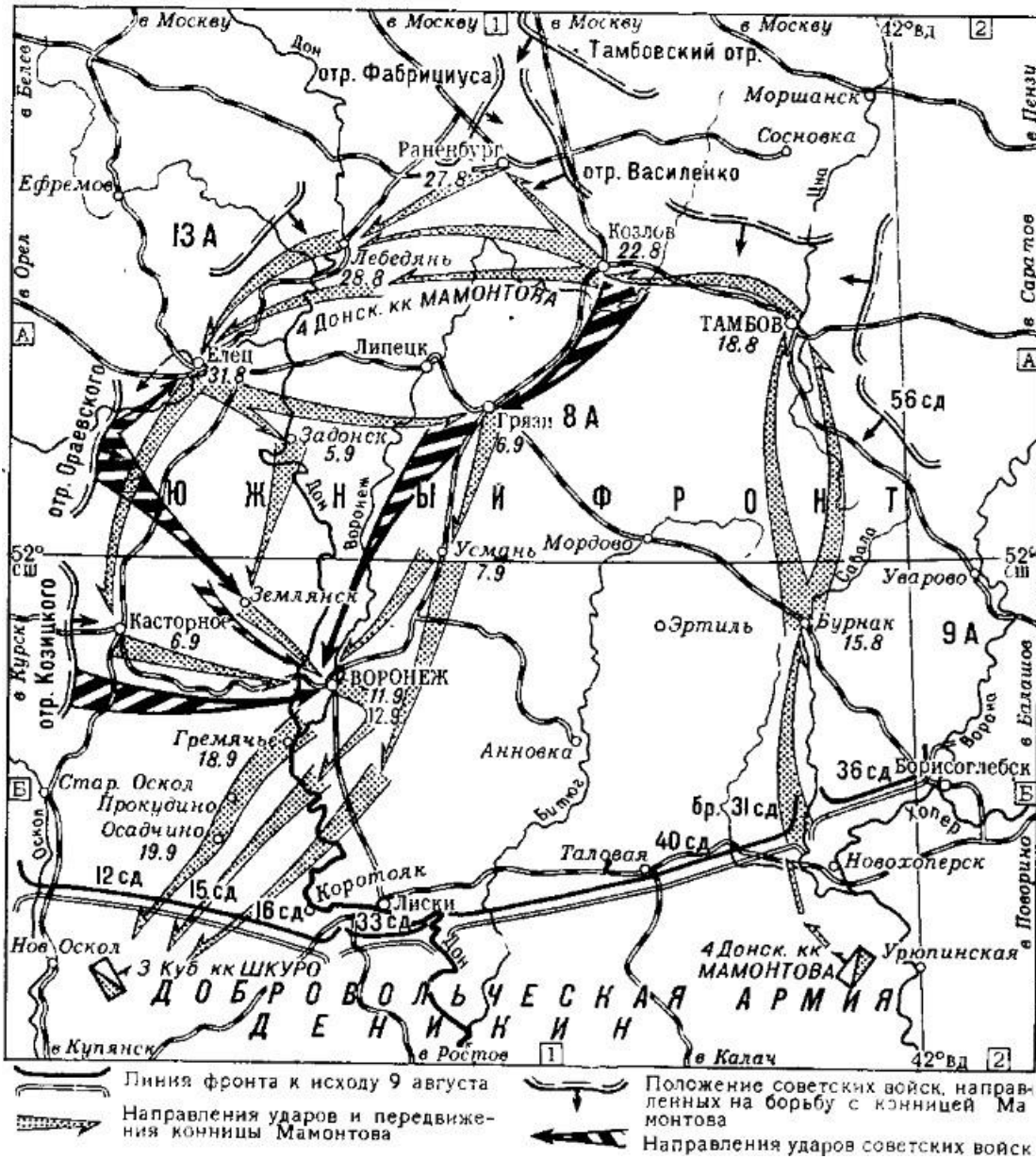
ДОДАТКИ

Додаток 1

РЕЙД БЕЛОГВАРДЕЙСКОЙ КОННИЦЫ МАМОНТОВА
10 августа - 19 сентября 1919 г.

40 0 40 80 км

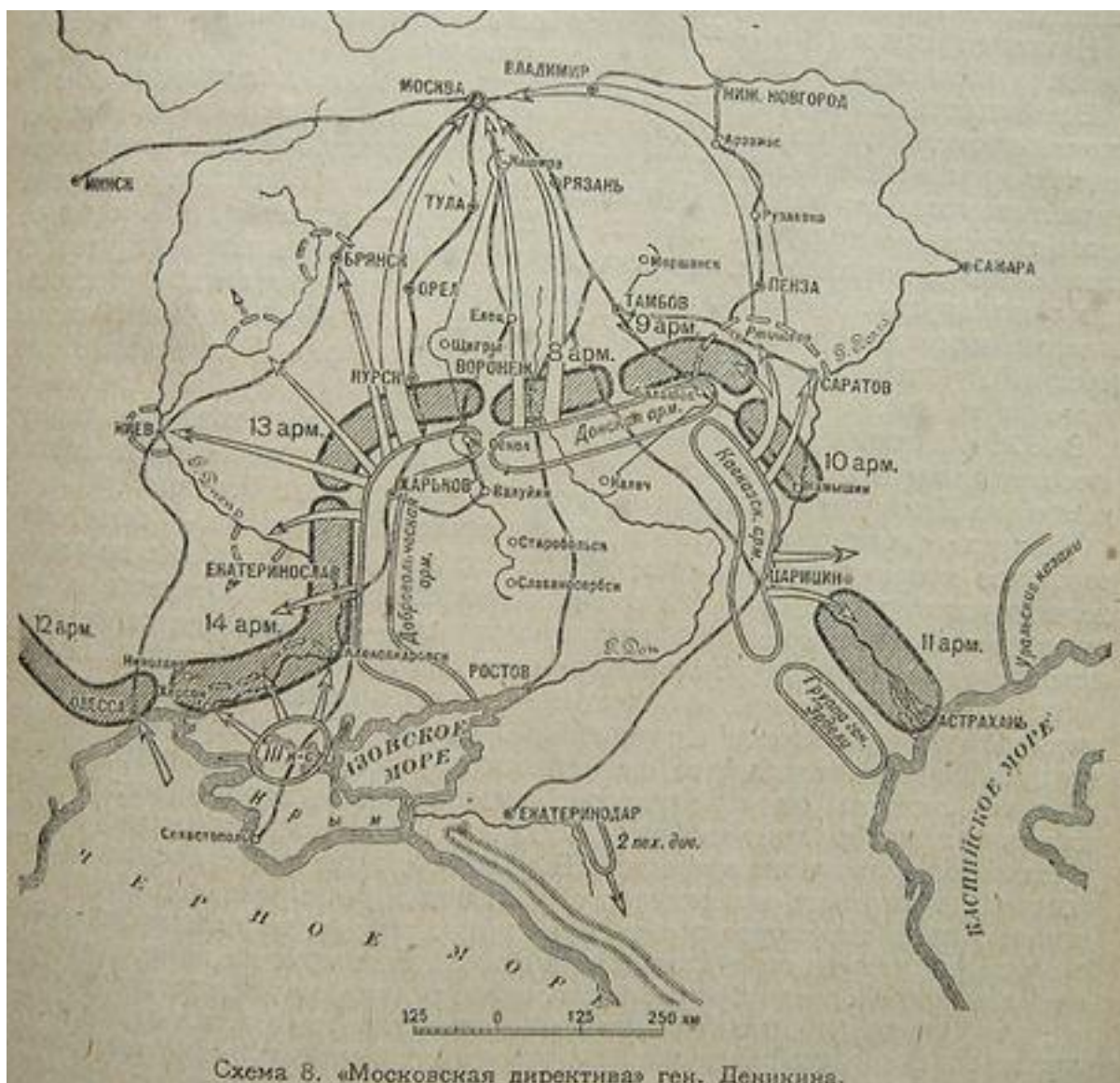

Схема 8. «Московская директива» ген. Деникина.

